

3 | 06

Justitiële verkenningen

Demografische ontwikkelingen

verschijnt 9 maal per jaar jaargang 32 mei

Bju | Boom Juridische uitgevers

Justitie

**Wetenschappelijk Onderzoek-
en Documentatiecentrum**

Colofon

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie en Boom Juridische uitgevers. Het tijdschrift verschijnt negen keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. M. Croes
mr. dr. M. Malsch
prof. dr. mr. L.M. Moerings
mr. dr. E. Niemeijer
mr. drs. M.B. Schuilenburg
mr. drs. P.J.J. van Voorst

Redactie

drs. M.P.C. Scheepmaker
mr. drs. P.B.A. ter Veer

Redactieadres

Ministerie van Justitie, WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH 's-Gravenhage
tel.: 070-370 71 47
fax: 070-370 79 48
e-mail: p.ter.veer@minjus.nl

WODC-documentatie

Voor inlichtingen:
Infodesk WODC, tel.: 070-370 65 53
(09.00 uur-13.00 uur). E-mail:
wodc-informatiedesk@minjus.nl
Internet-adres: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen en instellingen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het Ministerie van Justitie. Degenen die in aanmerking denken te komen voor een gratis abonnement, kunnen zich uitsluitend schriftelijk wenden tot bovenstaand redactieadres. Andere belangstellenden kunnen zich tegen betaling abonneren. Zij dienen zich te wenden tot Boom Juridische uitgevers.

De abonnementsprijs bedraagt € 78,- (inclusief BTW en verzendkosten). Prijs losse aflevering € 15,-.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende abonnementsjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd. Gratis abonnementen kunnen desgevraagd te allen tijde beëindigd worden.

Administratie

De abonnementenadministratie wordt verzorgd door Boom Juridische uitgevers, Postbus 85576, 2508 CG Den Haag, tel.: 070-33 070 33, fax: 070-33 070 30, e-mail: info@bju.nl, internet: www.bju.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Omslagfoto

Sem Presser/MAI/Hollandse Hoogte

Opmaak

Textcetera, Den Haag

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de minister van justitie weergeeft.

Inhoud

Voorwoord	5
<i>M.J. Garssen</i>	
Meer grijs én meer kleur; Nederlandse bevolking groeit langzaam, maar verandert snel	9
<i>J. Latten en L. Verschuren</i>	
Nederland in 2035: angstiger, meer verschil en meer afzondering?	23
<i>E.W. Kruisbergen en M.T. Croes</i>	
Verdeelde belangen; vergrijzing en de multi-etnische samenleving	42
<i>R.V. Bijl, M. Blom, J. Oudhof en B.M.F. Bakker</i>	
Criminaliteit, etniciteit en demografische ontwikkeling	55
<i>R. Lesthaeghe en J. Surkyn</i>	
Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie	75
Summaries	103
Internetsites	106
Jaarnaal	109
De WODC-rapporten	115

Voorwoord

Afgaande op de huidige demografische prognoses zal de Nederlandse bevolking in de komende decennia nog maar mondjesmaat toenemen. Door vergrijzing, ontgroening en de relatieve en absolute groei van allochtone groepen verandert de samenstelling van de bevolking echter drastisch. Dit vooruitzicht is in tal van publicaties in de afgelopen tijd zowel aanleiding geweest voor noodklokscenario's als voor meer relativiserende en soms zelfs optimistische beschouwingen. In de zorgelijke analyses overheersen kwesties als de afname van de potentiële beroepsbevolking, de grote druk op de zorgsector en het maatschappelijke voorzieningenniveau en groeiende segregatie en economische en politieke tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen. Anderen zien juist kansen voor integratie en emancipatie van achterstandsgroepen. Weer anderen wijzen erop dat de mondiale tendens van dalende geboortecijfers uitmondend in stabilisatie en op den duur misschien een daling van de wereldbevolking de druk op natuurlijke bronnen zal verlichten en een zegen is voor het milieu en alle niet-menselijke diersoorten.

Het simpelweg extrapoleren van statistieken naar de toekomst houdt geen rekening met de maatschappelijke dynamiek, technische en wetenschappelijke vooruitgang, milieu- en klimaatveranderingen en – last but not least – de keuzen die burgers, bedrijven en regeringen zelf maken onder invloed van veranderende omstandigheden.

De oudere van 2035 zal ongetwijfeld een 'andere' oudere zijn dan die van 2006. Dat neemt niet weg dat de uitkomsten van dergelijke extrapolaties soms ronduit onthutsend zijn. Denk bijvoorbeeld aan de voorspelling dat er in 2040 op 100 (potentiële) werkers 86 mensen zullen zijn die niet werken. Of kijk naar de grote aantallen (allochtone) jongeren die momenteel de school voortijdig, zonder diploma, verlaten en wat dat kan betekenen voor de toekomst. In die zin onderstrepen demografische prognoses en de gevolgtrekkingen daaruit de urgentie van hedendaagse oplossingen voor huidige en toekomstige problemen. Het is te hopen dat ze dankzij die alarmfunctie 'self denying prophecies' zullen blijken te zijn.

De demografische veranderingen zullen ook hun weerslag hebben op het justitiële beleidsterrein. Deze maand wijdde het WODC in samenwerking met het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (Nidi) een congres aan het thema *Veranderingen in*

bevolkingssamenstelling, levensloop en criminaliteit: gevolgen voor Justitie. Daarbij was er speciale aandacht voor de relatie tussen gezins- en familiestructuren en crimineel gedrag. Ook de gevolgen die een veranderende bevolkingssamenstelling zullen hebben voor het werk en de capaciteit van justitiële instellingen, zoals gevangenissen en forensisch-psihiatrische klinieken, kwamen uitgebreid aan de orde. Typische justitieonderwerpen als criminaliteit en slachtofferschap worden in dit themanummer van *Justitiële verkenningen* behandeld tegen de achtergrond van de bredere maatschappelijke context waarin het toekomstige justitiële beleid zal moeten worden geformuleerd. Daarbij is er ook aandacht voor de fundamentele vraag naar de oorzaken van de dalende geboortecijfers en de mogelijke krimp van de wereldbevolking tegen het eind van deze eeuw.

Het openingsartikel van Garssen geeft een overzicht van de veranderingen die de Nederlandse bevolking de komende decennia qua samenstelling zal doormaken en verklaart deze uit betrekkelijk recente historische ontwikkelingen. Zo is de vergrijzing vooral een gevolg van de drastische vermindering van de vruchtbaarheid sinds de jaren zestig van de vorige eeuw en niet zozeer van de gestegen gemiddelde levensduur. Voorts kan het toenemende aantal inwoners van buitenlandse afkomst worden gezien als een echo van het in de jaren zeventig ingezette immigratiebeleid. Op dit moment bestaat de langzame groei van de Nederlandse bevolking vooral uit immigranten van de eerste en tweede generatie. Zij zijn oververtegenwoordigd in de grote steden, waar ze nu ongeveer de helft van de schoolgaande jeugd vormen.

Vervolgens is er aandacht voor de mogelijke gevolgen van de vergrijzing voor het sociaal-culturele klimaat van Nederland over pakweg dertig jaar. Latten en Verschuren stellen dat vergrijzing mogelijk leidt tot groeiende angst en onveiligheidsgevoelens en tot meer sociale afzondering. Veel meer mensen zullen weinig of geen broers of zussen hebben en weinig of geen kinderen. Dit bevordert (een gevoel van) kwetsbaarheid. Paradoxaal lijkt overigens dat de groeiende onveiligheidsgevoelens zich zouden kunnen voordoen in een samenleving waar het risico slachtoffer te worden van een misdrijf lager is dan op dit moment. Een ander aspect van kwetsbaarheid is een laag inkomen. Er zijn veel aanwijzingen dat de inkomensongelijkheid zal toenemen, vooral tussen huishoudens die voorheen twee inkomens genoten enerzijds en weduwen en niet-westerse huishoudens anderzijds. Factoren die daarbij een rol spelen

zijn (verschillen in) emancipatie, immigratie, de slechts gedeeltelijke AOW-aanspraken van veel allochtonen en de stijgende ongelijkheid in zowel kapitaalverdeling als particuliere pensioenaanspraken. De toenemende leeftijdgerelateerde onveiligheidsgevoelens en de generatiegerelateerde financiële ongelijkheid kunnen leiden tot meer segregatie. Huidige beleidswijzigingen zoals liberalisering van de huizenmarkt en grotere verschillen in inkomen en levensstijlen zouden deze segregatietendensen verder kunnen versterken. Waarom deze toenemende segregatie een probleem zou kunnen vormen, wordt uitgelegd in de bijdrage van Kruisbergen en Croes. Zij bespreken de sociaal-economische consequenties van vergrijzing voor wat betreft hun mogelijk effect op intergenerationele en interetnische solidariteit. Met de kosten van vergrijzing kan op verschillende manieren worden omgegaan. De effecten van die verschillende opties op de generaties en de inkomensgroepen worden besproken. De auteurs wijzen erop dat deze gevolgen voor verschillende bevolkingsgroepen anders uitpakken gezien de waarschijnlijk voortdurende relatieve afhankelijkheid van allochtone Nederlanders van uitkeringen en laagbetaalde banen, vooral als gevolg van achterblijvende onderwijsprestaties. De auteurs menen dat deze ontwikkelingen de solidariteit tussen generaties en bevolkingsgroepen kunnen ondergraven, vooral wanneer noodzakelijke maatregelen worden uitgesteld en op den duur onderwerp worden van een politiek debat waarbij bevolkingsgroepen tegenover elkaar komen te staan. Dat slechte sociaal-economische posities samenhangen met de kans op het vertonen van crimineel gedrag is duidelijk. Dat geldt ook voor de factor leeftijd. Bijl, Blom, Oudhof en Bakker werken daarom in hun bijdrage de volgende vragen uit: wat is het absolute en relatieve aantal verdachten onder bevolkingsgroepen van Nederlandse en buitenlandse origine? Hoe kunnen verdachten worden gerelateerd aan demografische en sociaal-economische kenmerken van deze bevolkingsgroepen? Zullen de demografische ontwikkelingen van invloed zijn op de criminaliteitscijfers? De oververtegenwoordiging van allochtonen onder verdachten van criminaliteit kan volgens de auteurs voor de helft worden verklaard door verschillen in leeftijd en sekse. Door bovendien rekening te houden met sociaal-economische kenmerken 'verdwijnt' ook nog een aanzienlijk deel van het geconstateerde verschil. De conclusie dat immigranten vaker van misdrijven worden verdacht verandert daardoor niet, maar wel wordt duidelijk dat dit gegeven met andere factoren verband

houdt. De tweede generatie niet-westerse immigranten doet het momenteel relatief slecht, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht. Demografische ontwikkelingen kunnen zowel een drukkend als een opwaarts effect hebben op het aantal misdrijven tot circa 2030. Een opwaarts effect lijkt te verwachten als gevolg van de stijging van het aantal niet-westerse immigranten in de leeftijd van 15 tot 30 jaar – de meest relevante risicogroep als het gaat om criminaliteit. De vooronderstelling is dan dat de hoge criminaliteitscijfers in deze groep niet afnemen. Het groeiende aandeel ouderen in de bevolking heeft een drukkend effect op het criminaliteitsniveau.

We besluiten het themagedeelte met een bijdrage van de demografen Lesthaeghe en Surkyn. Zij bekijken de demografische ontwikkelingen in historisch verband en in Europees en mondiaal perspectief. Daarbij focussen zij op de mogelijke oorzaken van vergroening en vergrijzing: veranderingen in samenlevingsvormen en veranderingen in waardepatronen. De auteurs beschrijven de kenmerken van de Eerste en de Tweede Demografische Transitie (TDT). Ze laten zien dat de macrodemografische kenmerken van de TDT zich snel overal in Europa verspreiden tot in het oosten van het Middellandse Zeegebied. Zij achten het waarschijnlijk dat de TDT zich verder zal verspreiden naar alle landen met een kapitalistische markteconomie waar het belang van het individu voorop staat en waar aan (niet-primaire) behoeften van een hogere orde meer en meer belang wordt gehecht.

M.T. Croes

M.P.C. Scheepmaker

Meer grijs én meer kleur

Nederlandse bevolking groeit langzaam, maar verandert snel

M.J. Garssen*

In een omgeving waarvan we dagelijks deel uitmaken, zijn we ons nauwelijks bewust van sommige veranderingen die zich voordoen. Pas als we oude foto's of filmbeelden bekijken, valt op hoeveel er in betrekkelijk korte tijd is veranderd. We zien op die oude opnamen minder ouderen, en vooral minder mensen van buitenlandse herkomst. In dertig jaar tijd nam het aantal 65-plussers in ons land immers met meer dan de helft toe en vervijfvoudigde het aantal niet-westerse allochtonen.

Dergelijke demografische ontwikkelingen zijn voor een belangrijk deel het gevolg van veranderingen in ons gedrag en van politieke beslissingen die vaak al lang geleden werden genomen. Zo is de huidige vergrijzing grotendeels veroorzaakt door de snelle daling van ons kindertal in de jaren zestig en zeventig. De 'verkleuring' nam in dezelfde periode een aanvang, toen gastarbeiders in groten getale naar Nederland werden gehaald.

Deze historische gebeurtenissen drukken ook nu nog een duidelijk stempel op onze bevolkingsontwikkelingen. Omdat dertig jaar geleden minder kinderen werden geboren, en er nu dus minder jonge vrouwen zijn, worden er al enkele jaren steeds minder kinderen geboren. De aantallen Marokkanen en Turken nemen daarentegen toe, nauwelijks vanwege aanhoudende immigratie, maar vooral doordat de kinderen van de oorspronkelijke gastarbeiders nu hun gezin stichten.

Vergrijzing en verkleuring zijn, zeker op korte termijn, dan ook nauwelijks te beïnvloeden. Een goed begrip van de demografische ontwikkelingen is niettemin nuttig, omdat daarmee vele maatschappelijke ontwikkelingen die een demografische component hebben – waaronder de ontwikkelingen rond justitiële thema's als

* Drs. Joop Garssen is onderzoeker bij het Centraal Bureau voor de Statistiek te Voorburg en hoofdredacteur van het tijdschrift *Bevolkingstrends*.

criminaliteit, slachtofferschap en integratie – in een beter perspectief kunnen worden geplaatst.

De positie van de Nederlandse bevolking in Europa

In de afgelopen eeuw is de bevolking van Nederland sneller gegroeid dan die van enig ander land in Europa. Deze snelle groei was niet kenmerkend voor het noordwestelijk deel van het continent, want de verschillen tussen buurlanden waren soms opvallend. Zo nam het inwonertal van ons land tussen 1900 en 2006 toe van 5,1 naar 16,3 miljoen, terwijl het aanvankelijk volkrijker België een groei doormaakte van 6,7 naar 10,4 miljoen. Dit verschil in groeitempo werd voor een belangrijk deel veroorzaakt door een relatief hoog Nederlands geboortecijfer en door een sterftcijfer dat, naar Europese maatstaven, lange tijd zeer gunstig is geweest (Harmsen en Prins, 1999).

De veranderingen in de componenten van de bevolkingsgroei (geboorte, sterfte en migratie) die zich de laatste decennia hebben voorgedaan, waren in Nederland vaak abrupter en ingrijpender dan in andere landen. Zo daalde het totaal vruchtbaarheidscijfer – bij benadering het uiteindelijke gemiddelde kindertal van vrouwen – in een vrij korte periode, tussen 1964 en 1977, van 3,2 naar 1,6. In een (iets) langere periode vond ook een halvering van het kindertal plaats in Ierland, Portugal en Duitsland (Beets, 2006). In andere Europese landen deed zich eveneens een daling voor, zij het minder sterk en doorgaans geleidelijker.

Inmiddels ligt het totaal vruchtbaarheidscijfer in Zuid-Europa en in de nieuwe EU-lidstaten in Oost-Europa al enige tijd op een zeer laag niveau. Ons kindertal (gemiddeld ruim 1,7) is hierdoor nog steeds iets hoger dan het Europees gemiddelde. Het bevindt zich weliswaar al meer dan dertig jaar onder het niveau waarop onze bevolking zichzelf op de lange duur zou kunnen vervangen, maar het heeft nooit de dramatische waarden bereikt zoals waargenomen in Italië, Griekenland of Polen (lager dan 1,3). De vergrijzing en demografische druk zullen in Nederland daarom langzamer toenemen dan in veel andere Europese landen.

Relatief minder gunstig waren de recente ontwikkelingen rond de sterfte in Nederland. Sinds enige tijd staan vooral de ontwikkelingen rond het perinatale sterftcijfer (met betrekking tot de

late zwangerschap en eerste levensweek) in de belangstelling. De verslechterende internationale positie van Nederland op dit terrein kan maar ten dele worden verklaard door de demografische kenmerken van onze bevolking (Garssen en Van der Meulen, 2004). Getalsmatig van groter belang zijn echter de ontwikkelingen rond de sterfte op hogere leeftijd. Dit is een van de terreinen waarop ons land ten opzichte van andere Europese landen duidelijk terrein heeft verloren (Coleman en Garssen, 2002; Garssen, 2005). Nog niet zo lang geleden behoorde Nederland tot de landen met de hoogste levensverwachting ter wereld, maar sindsdien is slechts weinig winst geboekt. Dit geldt vooral voor Nederlandse vrouwen, die inmiddels een levensverwachting (bij geboorte) hebben die iets onder het Europees gemiddelde ligt. Deze relatieve stagnatie is nog onvoldoende verklaard.

De Europese bevolking groeit nog vooral door immigratie vanuit landen buiten Europa. In 2005 stond tegenover een natuurlijke aanwas (geboorte minus sterfte) van 0,3 miljoen een geschat positief migratiesaldo van 1,7 miljoen (Sprangers en Nicolaas, 2006). Naar verwachting zal migratie ook in de nabije toekomst meer invloed op de Europese bevolkingsontwikkeling hebben dan geboorte en sterfte.

Voor de Nederlandse bevolkingsgroei is migratie van veel minder belang geweest. Met uitzondering van slechts één jaar (1975, toen veel Surinamers naar Nederland kwamen) is de natuurlijke aanwas altijd groter geweest dan het migratiesaldo. Sinds 2003 is het Nederlands migratiesaldo zelfs negatief: meer mensen emigreren dan immigreren. Bijna de helft van de emigranten in 2005 bestond uit mensen die in Nederland geboren zijn. Een groot deel van hen vertrok naar België, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Antillen. Vooral het aantal immigranten uit Turkije en Marokko liep terug. Verder daalt al enkele jaren het aantal geboorten. Deze daling is geen gevolg van een lager kindertal, maar weerspiegelt de eerder genoemde vruchtbaarheidsdaling in de jaren zestig en zeventig. Hierdoor is het aantal vrouwen rond de dertig jaar in tien jaar tijd met 15% afgenomen. Deze ontwikkeling zal nog tot het eind van het huidige decennium aanhouden.

Met 14% 65-plussers is Nederland minder grijs dan de 25 landen van de Europese Unie tezamen (17%). Duitsland is, vanwege een langdurig lagere vruchtbaarheid, met 19% zichtbaar grijzer, en om dezelfde reden is Italië nu het meest grijze land van de Unie (20%). Nederland

zal ook in de toekomst minder grijs zijn dan deze kinderarme landen, maar onze vergrijzing zal door de onverwacht sterke daling van de bevolkingsgroei wel sneller verlopen dan eerder werd aangenomen. Werd in de CBS-bevolkingsprognose van 2002 nog uitgegaan van een maximaal aandeel 65-plussers van 23% medio jaren dertig, in de prognose van 2004 was dit al bijgesteld naar 25%.

De vraag of Nederland meer of minder kleur heeft dan andere Europese landen, is veel lastiger te beantwoorden. Het CBS onderscheidt in zijn statistieken allochtonen van de eerste en de tweede generatie naar herkomst, op basis van het geboorteland van een persoon en diens ouders. Buitenlandse statistische bureaus beperken zich doorgaans tot een onderscheid op basis van nationaliteit, of beschikken over geen enkele informatie. Een vergelijking van de aandelen allochtonen op basis van nationaliteit geeft echter een onjuist beeld, omdat de landen een zeer verschillend beleid voeren met betrekking tot naturalisatie. In Nederland is dat beleid altijd relatief soepel geweest. Dit verklaart ook waarom het aandeel allochtonen in Nederland tussen 1996 en 2006 toenam van 16,1 naar 19,3%, terwijl het aandeel niet-Nederlanders daalde van 4,7 naar 4,3%. In Duitsland, waar strengere eisen worden gesteld aan naturalisatie, ligt het aandeel inwoners met een buitenlandse nationaliteit ruim twee keer zo hoog als in ons land. In werkelijkheid verschillen de aandelen personen van buitenlandse origine maar weinig tussen beide landen (Coleman en Garszen, 2002). Een relatief groot deel van de allochtonen in Nederland is bovendien van niet-westerse herkomst (55% in 2006). Bijna een op de negen inwoners is momenteel niet-westers allochtoon. Nederland behoort daarmee tot de meest 'verkleurde' landen van Europa.

Groei, omvang, spreiding en samenstelling van de bevolking

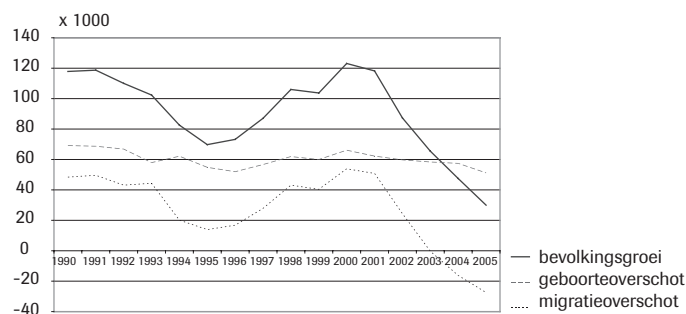
Ongetwijfeld de meest opvallende demografische trend was in de afgelopen jaren de snel afnemende bevolkingsgroei. In 2005 bereikte de jaarlijkse groei met nog maar dertigduizend personen de laagste waarde die ooit is waargenomen. Vooral het vertrekoverschot was debet aan deze daling. Sinds 2003 is het migratiesaldo (inclusief administratieve correcties) zelfs negatief: het aantal emigranten overtreft het aantal immigranten. In 2000

bedroeg het positief migratiesaldo nog 54 duizend, tegen een negatief saldo van 27 duizend in 2005. Het saldo van geboorte en sterfte is in de afgelopen vijf jaar veel minder veranderd. Dat de bevolking van Nederland nog groeit, komt dan ook doordat het geboorteoverschot het vertrekoverschot nog steeds overtreft. De jaarlijkse groei is echter zeer gering, en is in vijf jaar tijd afgenomen van 0,78% (2000) naar 0,18% (2005).

Sinds 1990 is de totale bevolking van Nederland met 1,4 miljoen personen toegenomen. Begin 2001 passeerde het aantal inwoners de grens van 16 miljoen; op 1 januari 2006 lag het inwonertal op 16,335 miljoen. Van de vier componenten die deze bevolkingsgroei bepalen is, ondanks de forse veranderingen in de migratiestromen, geboorte nog steeds de belangrijkste: per dag worden er in ons land gemiddeld 510 kinderen geboren. Het aantal sterfgevallen laat, onder invloed van de vergrijzing, een trendmatige toename zien. Wel was het aantal sterfgevallen in 2004 en 2005 lager dan verwacht, mede als gevolg van de betrekkelijk milde weersomstandigheden. In 2005 overleden per dag gemiddeld 375 inwoners. Vooral door het afnemend aantal geboorten is de natuurlijke groei in de afgelopen jaren gedaald: in 2005 bedroeg die groei 140 personen per dag, tegen 181 in 2000.

De twee componenten van de bevolkingsgroei die veel sterkere fluctuaties van jaar op jaar laten zien, de immigratie en emigratie, droegen vijf jaar geleden nog bijna evenveel bij aan de bevolkingsgroei als het geboorteoverschot. Inmiddels is de situatie volledig veranderd, en heeft migratie juist een remmende invloed op de bevolkingsgroei.

Grafiek 1 Bevolkingsontwikkeling 1990-2005

Hoewel de bevolking van Nederland sinds 1990 per saldo nog snel is gegroeid, is de spreiding van de bevolking over 'lege' en 'volle' gebieden niet gelijkmatiger geworden. Met 1227 inwoners per vierkante kilometer land was de provincie Zuid-Holland op 1 januari 2006 bijna zeven keer zo dichtbevolkt als Drenthe (183 inwoners per km²). Vooral doordat de randgemeenten van de grote steden naar verhouding sterk groeiden, zijn de dichtbevolkte provincies nog dichter bevolkt geraakt. Duidelijk toegenomen is het aandeel van de bevolking in de 25 grootste gemeenten (met meer dan honderdduizend inwoners), waarbij overigens het aandeel van de vier grote steden vrijwel constant is gebleven. De randgemeenten van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, en in mindere mate Utrecht, hebben een groot deel van de bevolkingsgroei van deze steden sinds 1990 opgevangen.

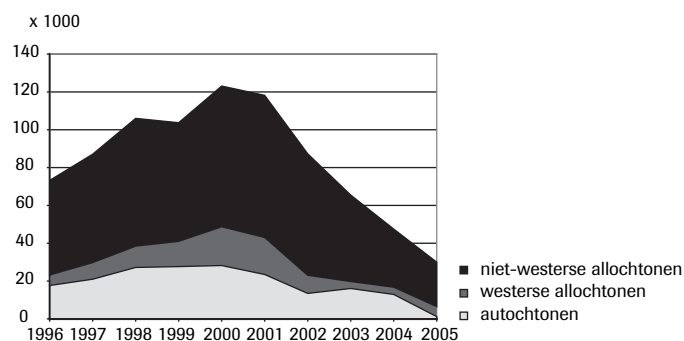
Hoewel groei nog overweegt, besteden de media recent veel aandacht aan krimp. Vooral de perifeer gelegen provincies Limburg, Groningen en Friesland zien momenteel hun inwonertal teruglopen, maar er is zeker geen sprake van 'leegloop'. De bevolkingsdaling in 2005 bedroeg in Limburg 0,4%, en in beide noordelijke provincies ongeveer 0,1%.

In het afgelopen decennium groeide de autochtone bevolkingscomponent maar weinig, terwijl de niet-westerse herkomstgroep met 47% toenam. Maar liefst twee derde van de totale bevolkingsgroei sinds 1996 kwam voor rekening van niet-westerse allochtonen. Daarbij legde de heterogene groep 'overig niet-westers' in absolute zin het meeste gewicht in de schaal. Deze groep telt momenteel 130 herkomstlanden, waarvan Kaapverdië, Ghana, Egypte en Vietnam getalsmatig het belangrijkste zijn.

Sinds 2000 is de groei echter sterk gedaald. Deze daling was, in absolute aantallen, het sterkst onder de niet-westerse allochtonen (grafiek 2). De bescheiden bevolkingsgroei die in 2005 werd gerealiseerd, bestond per saldo voor vier vijfde uit niet-westerse allochtonen. Slechts 4% van de groei kwam voor rekening van autochtonen. De autochtone bevolkingscomponent is weliswaar nog niet in omvang gedaald, maar deze daling is al in de nabije toekomst onvermijdelijk.

Alleen de tweede generatie niet-westerse allochtonen vertoonde in 2005 nog een duidelijke groei, van 25,2 duizend personen. De eerste generatie nam daarentegen met 1,7 duizend af.

Grafiek 2 Jaarlijkse bevolkingsgroei naar herkomstgroepering, 1996-2005

Allochtonen zijn in nog sterkere mate dan autochtonen ongelijk over Nederland verdeeld. Het westen van Nederland heeft vooral op niet-westerse allochtonen een sterke aantrekkingskracht. Op 1 januari 2005 vormden zij 17% van de bevolking van Zuid-Holland, tegen 3% van de bevolking van Drenthe. Vooral in de vier grote steden is sprake van een bovengemiddelde vertegenwoordiging. Van de bevolking in deze steden was op 1 januari 2005 ruim 32% niet-westerse allochtoon, tegen ruim 10% voor Nederland als geheel. In Amsterdam en Rotterdam zijn de aandelen met circa 35% het hoogst, in Utrecht met 21 procent het laagst. Ongeveer driekwart van alle niet-westerse allochtonen in de vier grote steden bestaat uit Surinamers, Marokkanen, Turken en Antillianen/Arubanen. In iets minder sterke mate is ook bij de overige steden met meer dan honderdduizend inwoners sprake van een relatief groot aandeel niet-westerse allochtonen. Globaal geldt dat dit aandeel afneemt naarmate de gemeente kleiner is en verder van het westen van Nederland verwijderd ligt. Zo is in Emmen minder dan 4% van de bevolking van niet-westerse herkomst. Niet alleen is de spreiding van niet-westerse allochtonen zeer ongelijkmatig, maar ook laten de verschillende herkomstgroeperingen zeer verschillende patronen zien. *Surinamers* zijn relatief het sterkst vertegenwoordigd in de drie grootste steden en in Almere en Zoetermeer. Een groot aantal Surinamers is de afgelopen jaren van Amsterdam (en buurgemeenten) verhuisd naar Almere. In deze gemeente wonen inmiddels ongeveer

18.000 Surinamers, 10% van het totaal aantal inwoners.

Turken zijn, evenals de andere niet-westerse herkomstgroeperingen, numeriek het sterkst vertegenwoordigd in de vier grote steden. In relatief opzicht springen echter vooral Zaanstad en Enschede eruit. Zaanstad, waar de helft van alle niet-westerse allochtonen tot de Turkse groepering behoort, is in absoluut opzicht zelfs de vijfde 'Turkse stad' van Nederland.

Marokkanen, die zich voor twee derde in een gemeente met meer dan honderdduizend inwoners bevinden, zijn in absoluut opzicht het sterkst vertegenwoordigd in Amsterdam (ongeveer 64 duizend personen) en in relatief opzicht in Utrecht (42% van alle niet-westerse allochtonen). Ook Leiden, 's-Hertogenbosch en Almere tellen verhoudingsgewijs veel Marokkanen.

Antillianen en Arubanen zijn vooral sterk vertegenwoordigd in Rotterdam. Daar wonen ruim twintigduizend Antillianen en Arubanen, aanzienlijk meer dan in enige andere gemeente. Op de tweede plaats komt, met grote afstand, Amsterdam met 11,5 duizend Antillianen en Arubanen.

Veranderingen in de bevolkingssamenstelling

De leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking is al lange tijd aan veranderingen onderhevig. Deze veranderingen worden vooral veroorzaakt door de ontwikkeling van de geboorte- en sterftecijfers. Veel kleiner is de invloed van migratie.

In de afgelopen dertig jaar heeft een forse ontgroening plaatsgevonden. In 1970 waren 36 van elke honderd inwoners jonger dan twintig jaar. Dit aandeel maakte, vooral als gevolg van een sterk afnemend aantal geboorten in de jaren zeventig en tachtig, een snelle daling door die aanhield tot het begin van de jaren negentig. Het aandeel jongeren in de bevolking is sindsdien, met circa een kwart, vrijwel ongewijzigd gebleven. Dit proces van ontgroening is vrijwel beëindigd. De langzame vergrijzing van de bevolking zal echter doorzetten, en nog versnellen na 2010, als de babyboomgeneratie de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Deze vergrijzing heeft een veel geleidelijker verloop dan de ontgroening, maar de invloed ervan op de leeftijdsopbouw is desondanks aanzienlijk.

Sinds 1990 is het aantal 65-plussers met ruim 20% (383.000 personen) toegenomen. Van elke honderd inwoners vallen momenteel

veertien in deze leeftijdsklasse. De toename is overigens maar voor een klein deel het gevolg van de toegenomen levensverwachting. Een veel grotere invloed gaat uit van de door vroegere ontwikkelingen bepaalde leeftijdsopbouw. Deze invloed zal, met het vergrijzen van de babyboomgeneratie, voorlopig nog verder toenemen.

Tabel 1 Bevolking naar herkomst, 1 januari 2006, en recente bevolkingsontwikkeling

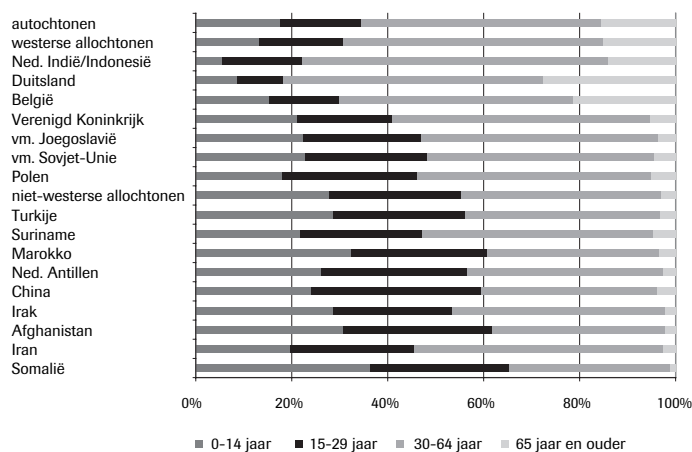
	Aantal op 1/1/2006 <i>x 1000</i>	Aandeel in bevolking <i>per 1000 inwoners</i>	Toe- of afname sinds 1/1/1996 <i>x 1000</i>	%
Totaal	16335,5		841,6	5
Autochtonen	13184,0	807,1	188,8	1
Totaal westers	1429,0	87,5	101,4	8
waarvan				
Ned. Indië/Indonesië	393,2	24,1	-18,5	-4
Duitsland	383,9	23,5	-27,6	-7
België	112,2	6,9	1,0	1
Verenigd Koninkrijk	76,3	4,7	10,6	16
vm. Joegoslavië	76,4	4,7	20,1	36
vm. Sovjet-Unie	46,1	2,8	32,6	242
Polen	45,6	2,8	20,4	81
overig westers	295,4	18,1	62,6	27
Totaal niet-westers	1722,5	105,4	551,4	47
waarvan				
Turkije	364,6	22,3	93,1	34
Suriname	332,0	20,3	51,3	18
Marokko	323,3	19,8	98,2	44
Ned. Antillen	129,4	7,9	42,6	49
China	45,9	2,8	22,4	95
Irak	43,8	2,7	32,5	288
Afghanistan	37,3	2,3	32,4	659
Iran	28,8	1,8	12,3	75
Somalië	19,9	1,2	-0,2	-1
overig niet-westers	397,7	24,3	166,9	72

Van de westerse allochtonen maken personen met een Nederlands-Indische/Indonesische herkomst (393.000 op 1 januari 2006) en Duitse herkomst (384.000) ruim de helft uit (tabel 1). Beide herkomstgroepen hebben een hoge gemiddelde leeftijd. Van de Indonesiërs behoort 17% tot de leeftijdsgroep van 15 tot 30 jaar; van de Duitsers is dit slechts 10% (grafiek 3). Ook de Belgen, met 112.000 de derde groep, zijn gemiddeld vrij oud. Veel jonger zijn daarentegen de veelal recenter geïmmigreerde westerse allochtonen uit voormalig Joegoslavië (76.000, waarvan 25% tussen 15 en 30 jaar) en Polen (46.000, 28 procent).

Van de niet-westerse allochtonen behoren bijna zes op de tien tot de drie grootste groepen, de Turken, Surinamers en Marokkanen. Deze groepen hebben in de afgelopen tien jaar in absolute zin een sterke groei doorgemaakt. Sinds 1996 is het aantal Marokkanen met 98.000 toegenomen, het aantal Turken met 93.000 en het aantal Surinamers met 51.000. Jongeren en jongvolwassenen zijn onder niet-westerse allochtonen veel sterker vertegenwoordigd dan onder autochtonen en westerse allochtonen. Bijna 28% van alle niet-westerse allochtonen is tussen 15 en 30 jaar oud. Onder Surinamers is dit aandeel kleiner (25%) en onder Antillianen groter (31%). Turken en Marokkanen bevinden zich in dit opzicht nabij het gemiddelde voor de niet-westerse allochtonen. Enkele 'nieuwe' herkomstgroepen kennen ook een groot aandeel 15- tot 30-jarigen, zoals de Somaliërs (29%), Afghanen (31%) en Chinezen (35%). De laatste groep telt relatief veel studenten (circa acht op de tien).

Somaliërs vormen de enige herkomstgroep die recent iets is geslonken. Velen van hen zijn geïmmigreerd naar het Verenigd Koninkrijk. Sinds het begin van het huidige decennium heeft daarentegen een sterke toename plaatsgevonden van het aantal migranten uit Sierra Leone, Angola en Soedan. Het hoogtepunt in deze ontwikkeling werd bereikt in 2004, waarna een lichte daling inzette.

In het algemeen kan worden gesteld dat het proces van vergrijzing iets wordt geremd door de immigratie en hogere vruchtbaarheid van allochtonen. Tussen de diverse groepen westerse en niet-westerse allochtonen bestaan echter zeer grote verschillen in leeftijdsopbouw en vergrijzing, zoals blijkt uit grafiek 3.

Grafiek 3 Bevolkingssamenstelling naar herkomst en leeftijd, 2006

Alle niet-westerse herkomstgroepen zijn gemiddeld jonger dan de autochtonen. De verschillen die de groepen in dit opzicht laten zien, hangen samen met hun migratiegeschiedenis en hun vruchtbaarheid. Zo zijn de Somaliërs, die merendeels in de jaren negentig naar Nederland kwamen en hier relatief veel kinderen hebben gekregen, met een gemiddelde leeftijd van nog geen 23 jaar van alle grotere herkomstgroepen het jongst.

Uit de grafiek blijkt ook duidelijk dat alle niet-westerse allochtone groepen aanzienlijk minder vergrijsd zijn dan de autochtonen en westerse allochtonen. Dit geldt ook voor de groepen die veelal al langer in Nederland verblijven, in het bijzonder de Surinamers, Turken en Marokkanen. Deze groepen zullen in de komende decennia echter wel relatief sterk gaan vergrijzen. Het remmende effect van de aanwezigheid van niet-westerse allochtonen op de vergrijzing is dan ook van tijdelijke aard en bovendien niet erg sterk. Als in Nederland geen allochtonen zouden wonen, zou de gemiddelde leeftijd van de bevolking maar ongeveer één jaar hoger zijn.

Het sterkst vergrijsd zijn de Duitse en Belgische herkomstgroepen. In deze groepen bevinden zich naar verhouding meer 65-plussers dan onder autochtonen.

Naast de concentratie van niet-westerse allochtonen in de grote steden is ook het feit dat de niet-westerse herkomstgroepen een relatief groot aantal vrouwen in de vruchtbare leeftijdscategorie tellen, die bovendien een nog steeds bovengemiddeld kindertal

realiseren, de oorzaak van de sterke 'verkleuring' van de jeugd in de grote steden. In de vier grote steden tezamen behoorde in 2005 iets meer dan de helft (50,5%) van de kinderen in de leeftijdsgroep 0-14 jaar tot de niet-westerse allochtonen. Zes op de tien kinderen in deze steden worden tot de allochtonen (niet-westers plus westers) gerekend.

In de geboortecijfers van de Nederlandse bevolking spelen niet-westers allochtone vrouwen een steeds grotere rol. Tussen 1996 en 2005 daalde het aantal autochtone vrouwen in de vruchtbare leeftijdsgroep (15-49 jaar) met 270.000, terwijl het aantal niet-westers allochtone vrouwen van deze leeftijd met 173.000 toenam.

De vruchtbaarheidsniveaus van niet-westerse allochtonen en autochtonen groeien al geruime tijd naar elkaar toe, maar de verschillen tussen en binnen de herkomstgroeperingen zijn nog steeds groot. De eerste generatie van de belangrijkste herkomstgroeperingen (Turken en Marokkanen) heeft nog een hoog kindertal, hoger zelfs dan dat van de vrouwen in de herkomstlanden. De tweede generatie heeft daarentegen een gerealiseerd kindertal en een leeftijd bij de geboorte van het eerste kind die maar weinig verschillen van die van autochtone vrouwen. Turkse en Marokkaanse jonge dertigers hebben zelfs iets minder kinderen dan autochtone vrouwen van deze leeftijd. Zij blijken niet langer een tussenpositie in te nemen tussen de eerste generatie en de autochtonen, maar lijken wat betreft hun vruchtbaarheid inmiddels meer op autochtonen dan op hun moeders (Garssen en Nicolaas, 2006).

Anders dan bij de geboorte is de bijdrage van niet-westerse allochtonen aan de sterftecomponent van de natuurlijke groei, gezien hun nog overwegend jeugdige leeftijdsopbouw, betrekkelijk gering. Recente analyses laten echter wel opmerkelijke verschillen zien tussen autochtonen en niet-westerse allochtonen enerzijds en tussen de verschillende herkomstgroepen anderzijds. Deze verschillen kunnen, met de veroudering van de niet-westers allochtone populatie, uiteindelijk belangrijke gevolgen hebben voor de Nederlandse volksgezondheid (Mackenbach e.a., 2005). Zo blijken niet-westerse allochtonen op de meeste leeftijden een groter sterfterisico te lopen dan autochtonen (Garssen en Van der Meulen, 2004). Vooral onder allochtonen is sprake van een sterk verhoogd risico, in het bijzonder onder kinderen van jonge moeders (Garssen en Offerman, 2005). Jonge allochtone kinderen lopen niet alleen een verhoogd risico om te overlijden aan externe

oorzaken, maar ook wat betreft natuurlijke oorzaken hebben zij een hogere sterftekans. Onder niet-westers allochtone 15-29-jarigen heeft een aanzienlijk deel van de sterfte een niet-natuurlijk karakter, waarbij vooral moord/doodslag en zelfdoding bovengemiddeld vaak voorkomen.

Toekomstige bevolkingsontwikkelingen en criminaliteit

De meest recente CBS-bevolkingsprognose gaat uit van een maximale bevolkingsomvang van 17,0 miljoen medio jaren dertig. Daarbij zal, onder invloed van de vergrijzing, het jaarlijks aantal overledenen tot 2050 sterk toenemen. Vooral wanneer het merendeel van de naoorlogse geboortegolf komt te overlijden, in de jaren twintig en dertig, is sprake van een sterke stijging van het aantal sterfgevallen. In 2050 overlijden in ons land naar verwachting 225.000 mensen, 88.000 meer dan in 2005.

De 'grijze druk', het aandeel van de 65-jarigen ten opzichte van de 20-64-jarigen, neemt desondanks toe. Tussen 2010 en 2040 stijgt deze druk van 25 naar bijna 45%. De groene druk (het aandeel van de 0-19-jarigen ten opzichte van de 20-64-jarigen) blijft met ongeveer 40% in de toekomst vrijwel constant. De demografische druk (groen plus grijs) stijgt van 63% op dit moment naar 86% rond 2040. Dit betekent dat op de 100 (potentiële) werkers er 86 mensen zullen zijn die niet werken.

Het aandeel in de bevolking van de leeftijdsgroep die momenteel het meest bij criminaliteit betrokken is, de 15- tot 30-jarigen, zal in de komende decennia maar weinig veranderen. Grote veranderingen zullen zich daarentegen voordoen in de hogere leeftijdscategorieën en in de samenstelling van de bevolking naar herkomst. Deze veranderingen hebben uiteraard effect op de criminaliteitscijfers, zoals is aangetoond door Blom e.a. (2005). (Zie ook het artikel van Bijl en Blom elders in dit nummer). Omdat demografische ontwikkelingen slechts zeer geleidelijk doorwerken in de bevolkingssamenstelling, en de toekomstige demografische ontwikkelingen daardoor met redelijke nauwkeurigheid kunnen worden voorspeld, is het ook goed mogelijk om het effect daarvan op de criminaliteit te kwantificeren. Het gaat daarbij echter niet om een prognose, maar om een 'gevoeligheidsanalyse'. Doordat criminaliteit sneller en sterker door beleid is te beïnvloeden dan demografie, is de voorspellende waarde van een dergelijke analyse betrekkelijk gering.

Literatuur

Beets, G.

Demografische ontwikkelingen in de wereld en in Europa

In: N. van Nimwegen en

E. Esveldt, *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2006*, Werkverband Periodieke

Rapportage Bevolkingsvraagstukken

(verschijnt september 2006)

Blom, M., J. Oudhof e.a. (red.)

Verdacht van criminaliteit; allochtonen en autochtonen nader bekeken

Voorburg/Den Haag, CBS/WODC, 2005, Cahier 2005-2

Coleman, D., J. Garssen

The Netherlands; paradigm or exception in Western Europe's demography? Demographic research, 7e jrg., nr. 12, 2002, p. 433-468

Garssen, J.

De toekomst van onze levensverwachting

Bevolkingstrends, 53^e jrg., nr. 3, 2005, p. 26-56

Garssen, J., A. van der Meulen

Perinatal mortality in the Netherlands; backgrounds of a worsening international ranking Demographic research, 11^e jrg., nr. 13, 2004, p. 357-394

Garssen, J., H. Offerman

Jonge moeders en kindersterfte

In: *Altra Jeugdzorg, Andere tijden, andere meiden...?*,

Uitgeverij SWP, Amsterdam, 2005, p. 53-64

Garssen, J., H. Nicolaas

Recente trends in de vruchtbaarheid van niet-westers allochtone vrouwen Bevolkingstrends, 54^e jrg., nr. 1, 2006, p. 15-31

Harmsen, C., K. Prins

A rapid increase in numbers

In: Garssen, J. e.a. (red.), *Vital events; past, present and future of the Dutch population*, Voorburg/Heerlen, Statistics Netherlands, 1999, p. 101-120

Mackenbach, J.P., V. Bos e.a.

Sterfte onder niet-westerse allochtonen in Nederland

Nederlands tijdschrift voor geneeskunde, 149^e jrg., nr. 17, 2005, p. 917-923

Sprangers, A., H. Nicolaas

Bevolking Europese Unie groeit vooral door migratie

Bevolkingstrends, 54^e jrg., nr. 1, 2006, p. 45-47

Nederland in 2035: angstiger, meer verschil en meer afzondering?

J. Latten en L. Verschuren*

Het maatschappelijke debat over vergrijzing is begonnen. Aanvankelijk aarzelend over zaken als betaalbaarheid van uitkeringen, beschikbaarheid van zorg of levensvatbaarheid van een ouderenpartij. Maar intussen dringt het besef door dat vergrijzing het totale spectrum van onze samenleving zal raken. Ook veiligheid, onveiligheid, criminaliteit en slachtofferschap zullen door vergrijzing veranderen. In deze bijdrage staat de vraag centraal of we door het groeiend aantal ouderen een kwetsbaarder en angstiger samenleving worden. Daartoe zullen we stilstaan bij een belangrijk aspect van veiligheid en onveiligheid, namelijk kwetsbaarheid.

We kijken naar de manier waarop verschillende groepen ouderen en andere bevolkingsgroepen (kunnen) omgaan met kwetsbaarheid en onveiligheidsgevoelens en wat daarvan de maatschappelijke gevolgen zouden kunnen zijn. Daarbij kijken we naar trends als grotere inkomensverschillen en segregatie tussen jong en oud, arm en rijk, allochtoon en autochtoon.

In deze bijdrage zullen we proberen een beknopt scenario te schetsen. Voor de goede orde, de bijdrage dient niet te worden gelezen als een volledig uitgewerkt scenario, maar slechts als een verkennende schets van een aantal ontwikkelingen. Opgemerkt zij dat elke periode zijn specifieke omstandigheden kent die nauwelijks zijn te voorzien. Indicaties daarvoor kunnen in feite uitsluitend worden gebaseerd op langetermijntrends die zich nu al manifesteren en waarvoor nog geen aanwijzingen bestaan dat die trends afbuigen. Denk aan de actuele trends in eigenwoningbezit, de toenemende mogelijkheden om zelf je levensloop te bepalen of de toenemende segmentering in de samenleving (SCP, 2005; Latten, 2005). Welke rol zou de tijdgeest, naast ontwikkelingen in sociale kwetsbaarheid en

* Prof. dr. Jan Latten is als bijzonder hoogleraar demografie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en als senior onderzoeker aan het CBS. Prof. dr. Luc Verschuren is statistisch onderzoeker bij het CBS.

financiële kwetsbaarheid, kunnen spelen als het gaat om de fysieke omgeving?

Vormen van kwetsbaarheid

Een aspect van veiligheid en onveiligheid is kwetsbaarheid. Daarom is voor beleid en onderzoek inzake veiligheid een groeiend aantal relatief kwetsbare ouderen een relevant gegeven. Kwetsbaarheid is een ruim concept waarbij men lichamelijke, financiële en sociale kwetsbaarheid kan onderscheiden (Van der Meer, 2006). Lichamelijke kwetsbaarheid verwijst naar functionele beperkingen die ouderdom met zich meebrengt, financiële kwetsbaarheid verwijst naar ontbrekende middelen zoals inkomen of een partner om de functionele beperkingen te compenseren. De derde vorm van kwetsbaarheid heeft te maken met de sociale en fysieke omgeving. Van der Meer toont aan dat verschillende vormen van kwetsbaarheid elkaar versterken in gevoelens van onveiligheid bij ouderen: ouderen met gezondheidsbeperkingen voelen zich vaker onveilig dan gezonde ouderen maar dat geldt met name in gedepriveerde buurten of als ze alleen wonen. In welgestelde buurten is dit verschil tussen gezonde ouderen en ouderen met beperkingen niet gevonden (Van der Meer, 2006). Met andere woorden, ouderen die bijvoorbeeld niet meer goed ter been zijn en in een gedepriveerde buurt wonen, kunnen zich extra onveilig voelen. Men kan daarom veronderstellen dat – als de middelen dat toelaten – men eventueel zal verhuizen naar een fysieke omgeving waar men zich veiliger voelt. De vraag is of we met kennis van bestaande trends en fenomenen enige indicatie kunnen geven voor toekomstige sociale kwetsbaarheid van ouderen, de financiële middelen om daar iets aan te doen en het woongedrag als resultaat om sociale kwetsbaarheid te verminderen. Voor inschatting van de omvang van de kwetsbaarheid, in de zin van veiligheid, moeten we uitgaan van huidige leeftijdpatronen in angstgevoelens. Sommige angstgevoelens zullen immers ook in de toekomst gekoppeld blijven aan de individuele veroudering (leeftijdseffect). Zo blijkt dat mensen op oudere leeftijd zich vaker onveilig voelen dan jonge mensen. Ouderen zijn fysiek minder weerbaar waardoor ze zich buiten hun woning kwetsbaarder kunnen voelen. Vaak heeft men geen partner meer die angsten kan delen of wegnemen. De vraag is hoe het gemiddelde angstgevoel in

de bevolking zich zou kunnen ontwikkelen als het per leeftijd gelijk blijft aan het patroon dat we nu zien, maar er straks dubbel zoveel ouderen zijn?

Naast een inschatting van gemiddelde angstgevoelens als uiting van kwetsbaarheid, als het ware het resultaat van een collectief levensfase-effect, kan er naar de toekomst ook een indicatie worden gegeven van de financiële kwetsbaarheid. Hierbij is er meer sprake van een generatie-effect. Bijvoorbeeld op het punt van inkomen weten we dat de huidige generatie veertigers en vijftigers vaker tweeverdiener is dan huidige ouderen waren. Daarmee is op zijn minst kwalitatief te voorzien dat deze tweeverdienergeneraties straks gemiddeld genomen meer financiële aanspraken zullen hebben dan de huidige ouderen. Anderzijds is bijvoorbeeld van huidige allochtone eenverdieners al bekend dat ze straks als ouderen onvoldoende AOW-aanspraken zullen hebben. De spreiding in inkomens van toekomstige bejaarden zal, onder andere vanwege deze verschillen in huidige situaties, groot kunnen zijn. Sommige oudere huishoudens zullen financieel kwetsbaar zijn, anderen zullen in staat zijn zorg en veiligheid in te kopen.

De ouderen die over voldoende middelen beschikken om hun kwetsbaarheid, waaronder onveiligheidsgevoelens, te compenseren zullen dat bijvoorbeeld kunnen doen door hun woonomgeving aan te passen. Dit aanpassingsgedrag zal niet alleen beïnvloed worden door de beschikbaarheid van middelen om ervaren onveiligheid te compenseren, maar ook door zaken als de tijdgeest (te zien als een periode-effect).

Hetzelfde gedrag maar een oudere bevolking

Levensfasepatronen

Uiteraard worden individuele onveiligheidsgevoelens beïnvloed door externe omstandigheden, maar toch zijn er op het punt van onveiligheidsgevoelens patronen zichtbaar die met veroudering samenhangen. Dat kan worden afgeleid uit de resultaten van het Permanent Onderzoek Leefsituatie 2004 van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Als het gaat om een aantal gevoelens van onveiligheid, dan vallen ouderen vooral op als het gaat om de *angst om 's avonds de deur open*

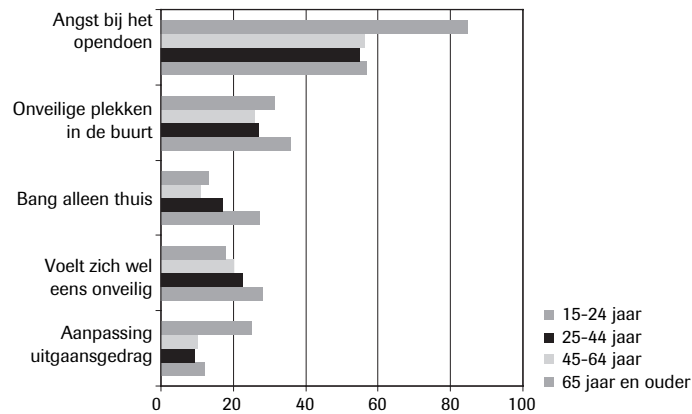
te doen (grafiek 1). Als 's avonds de bel gaat, is de angst vooral hoog onder 65-plussers. Veertigers zijn het minst bang, maar dat is dan toch nog de helft. Maar van de 65-plussers zou meer dan 80% niet zomaar opendoen als er 's avonds om tien uur onverwacht wordt aangebeld. De cijfers laten duidelijk een levensfasepatroon zien. De verklaring wordt ook wel gezocht in fysieke kwetsbaarheid: met de ouderdom komt fysieke achteruitgang en de verminderde weerbaarheid. Je bent minder snel, kunt vallen of omver worden geduwd, misschien woon je ook vaker alleen. Dat alles kan kwetsbaarder en angstiger maken. Er van uitgaande dat de ervaren angst aldus voor een deel aan de levensfase gebonden is, zou door vergrijzing de gemiddelde angst in de bevolking om 's avonds de deur te openen kunnen toenemen.

Hetzelfde zou ook enigszins kunnen gelden voor het *ervaren van onveilige plekken in de buurt*, want ook wat dit betreft is er sprake van een levensfasepatroon. Ook hierbij geven jongeren en 65-plussers relatief vaker aan onveilige plekken in de buurt te ervaren. Vooral personen van tussenliggende leeftijden ervaren iets minder vaak onveilige plekken.

Opvallend is dat ouderen wat minder vaak *bang zijn om alleen thuis te zijn*. Dat is blijkbaar iets waar vooral jongeren bang voor zijn. De vergrijzing zou naar de toekomst een drukkend effect kunnen hebben op deze vorm van angst.

Ook valt op dat een *algemeen gevoel van onveiligheid* onder ouderen maar relatief beperkt aanwezig is. Dertigers hebben dat gevoel zelfs vaker dan ouderen. Wel is het zo dat vrouwen vaker dan mannen zeggen dat ze zich wel eens onveilig voelen. Het is daarom niet op voorhand duidelijk welk effect een verdere veroudering van de bevolking met meer vrouwen van hoge leeftijd op de gemiddelde onveiligheidsgevoelens kan hebben.

Bij de relatief hoge scores van ouderen in *angst om 's avonds de deur open te doen, het ervaren van onveilige plekken*, past dat ouderen ook relatief het meest aangeven dat ze hun *uitgaansgedrag aanpassen* (zie voor vraagstellingen de bijlage).

Grafiek 1 Aandeel met onveiligheidsgevoelens naar leeftijd, 2004

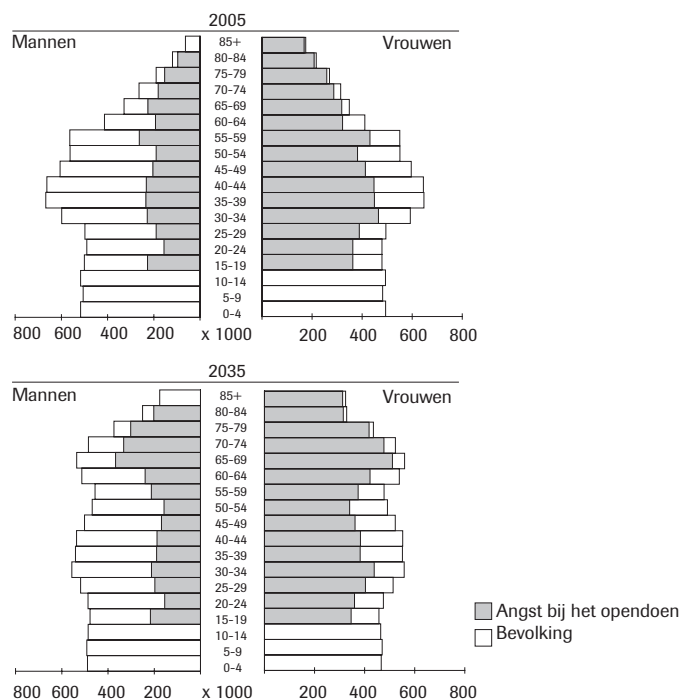
Bron: CBS

Onveiligheidsgevoelens anno 2035

Laten we uitgaan van de leeftijdsstructuur van de bevolking in 2035 en van het gedrag van huidige ouderen, gedifferentieerd naar mannen en vrouwen. De prognoses van de bevolkingsstructuur geven aan dat het aandeel personen in de oudere levensfase (65-plus) zal toenemen van 14% naar 23%. In absolute aantallen: tegenover de 2,3 miljoen 65-plussers van 2006 staan er straks bijna 4 miljoen. En dat terwijl de bevolking als geheel nog maar beperkt groeit, met ongeveer 700.000. Het aantal jongeren en het aantal volwassenen tot 65 jaar zal slinken. Het 'gewicht' van het gedrag van 65-plussers in de gemiddelde gedragswaarden zal zonder meer toenemen. Hierna volgt de kwantificering daarvan.

Wanneer de survey-resultaten van 2004 op de bevolking van 2035 zouden worden geprojecteerd, zou in 2035 het percentage onder de 15-plussers dat aangeeft *'s avonds bang te zijn om open te doen'* toenemen. Terwijl in 2004 nog 60% van alle 15-plussers bang is open te doen, zal dat in 2035 kunnen toenemen tot 63%. In absolute aantallen gaat het dan om negen miljoen mensen, dat is één miljoen meer dan nu. De stijging komt volledig door het grotere aandeel ouderen in combinatie met de angstgevoelens zoals we die nu per leeftijd kennen. De stijging is groter dan op grond van de ontwikkeling van het aantal 15-plussers (een toename van 900.000) kan

Grafiek 2

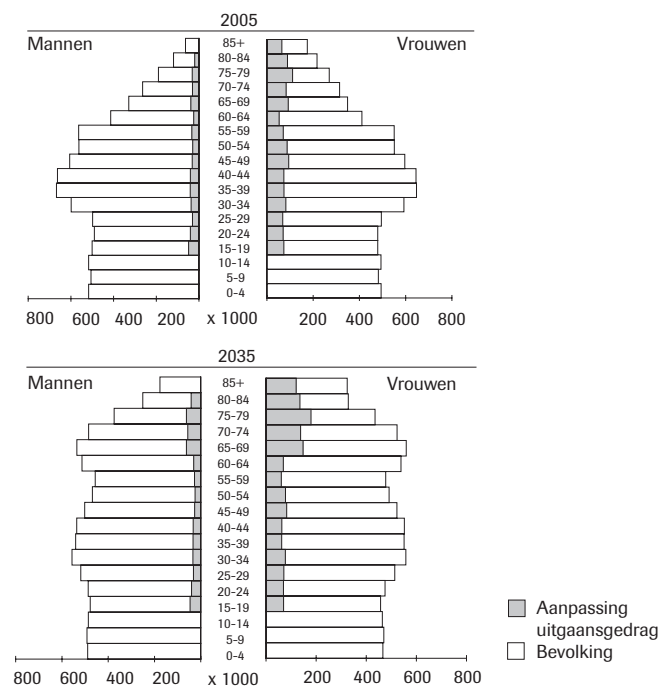
worden verwacht. In grafiek 2 is de verandering per leeftijdsgroep en geslacht weergegeven.

Het aantal mensen dat *onveilige plekken in de buurt ervaart* is vrij gelijkmatig over alle leeftijden verdeeld. Er is nauwelijks een levensfasepatroon zichtbaar. Mede daardoor gaat het zowel in 2005 als in 2035 om 29% van de bevolking van 15 jaar en ouder. De toename in het absolute aantal personen dat onveilige plekken in de buurt ervaart loopt daarmee vrijwel parallel met de toename die op grond van de bevolkingstoename kan worden verwacht (namelijk 29% van 900.000). Op grond daarvan kan het absolute aantal personen met deze ervaring toch toenemen van 3,8 miljoen naar 4,1 miljoen.

Omdat ouderen minder vaak bang zijn om alleen thuis te zijn dan jongeren zal het percentage personen dat bang is om alleen thuis te zijn in de toekomst afnemen van 38% naar 34%. Ondanks een absolute toename van de bevolking van 15 jaar en ouder zal het absolute

aantal personen dat zegt bang te zijn daardoor kunnen afnemen. In 2005 zegt 12% van de 15-plussers zijn *uitgaansgedrag te hebben aangepast* om te voorkomen slachtoffer van een misdrijf te worden. Dat komt neer op 1,7 miljoen personen. Door verschuivingen in de leeftijdsstructuur zou dat percentage tot 2035 kunnen toenemen tot 14% (zie grafiek 3). Dan zou het om 2 miljoen personen gaan. Blijkbaar is ook de toename in het aantal mensen dat zijn uitgaansgedrag aanpast sterker dan je op grond van uitsluitend bevolkingstoename zou mogen verwachten. De veranderde leeftijdsstructuur in de bevolking op zich leidt blijkbaar tot een relatief sterkere toename van dit aanpassingsgedrag.

Grafiek 3

Minder vaak slachtoffer

Terwijl – uitsluitend vanwege de veranderde leeftijdsstructuur – een aantal vormen van onveiligheidsgevoelens en aanpassingsgedrag

relatief sterker zullen toenemen dan op grond van de bevolkingstoename zou kunnen worden verwacht, kan de vergrijzing anderzijds bijdragen aan een vermindering van feitelijk slachtofferschap. Dat komt omdat de kans van jongeren om *slachtoffer van een misdrijf* te worden groter is dan voor ouderen. Voor een deel hangt dat samen met het feit dat jongeren meer uitgaan en daarbij meer risico's lopen. Ouderen zijn waarschijnlijk ook voorzichtiger en tonen meer risicomijdend gedrag. Ondanks een toename van de bevolking van 15 jaar en ouder met 900 duizend zal het aantal slachtoffers van alle delicten samen toch gelijk kunnen blijven op 3,3 miljoen (tabel 1). Procentueel komt dit neer op een daling: en wel van 25% naar 23%. Als het uitsluitend om *slachtofferschap van diefstal* gaat, is er ook enige daling te voorzien. Terwijl nu nog 12% van de 15-plussers meldt slachtoffer van diefstal te zijn geweest, zal dat straks 11% kunnen zijn. Voor een groot deel gaat het daarbij om fietsdiefstallen waar vooral jongeren mee te maken hebben. In absolute aantallen zou het aantal slachtoffers ongeveer gelijk blijven, hoewel de bevolking met 900 duizend toeneemt. De toekomst lijkt dus veiliger te worden als het op het aantal slachtoffers van delicten aankomt.

Tabel 1 Personen van 15 jaar en ouder

	2005	2035	2005	2035
	x mln		% van totaal	
Totaal	13,3	14,2		
Angst hebben bij het opendoen	8,0	9,0	60	63
Onveilige plekken in de buurt	3,8	4,1	29	29
Bang alleen thuis	5,0	4,9	38	34
Slachtoffer diefstal	1,6	1,6	12	11
Slachtofferschap totaal	3,3	3,3	25	23
Aanpassing uitgaansgedrag	1,7	2,0	12	14

Vergelijkbare berekeningen laten zien dat door de vergrijzing het aantal mensen dat regelmatig cafés, disco's en andere uitgaansgelegenheden bezoekt zal afnemen. Dat op zich past ook weer bij een vermindering van een kans op slachtofferschap voorzover dat in verband staat met uitgaan. Activiteiten die binnenshuis plaatsvinden, zoals denksport, zullen toenemen. Met andere woorden, een samenleving met meer mensen die hun leven op 'binnen' richten, past bij minder slachtofferschap en een verouderende samenle-

ving. Kortom, de paradox ontstaat dat een toenemend aantal mensen dat onveilige plekken in de buurt ervaart, uitgaansgedrag aanpast, meer thuis zal blijven voor denksport en vooral bang is om 's avonds de deur open te doen, wordt vergezeld van een afnemende kans om slachtoffer van een delict of van diefstal te worden.

Naast deze ontwikkelingen die direct op veiligheid betrekking hebben, zijn ook de effecten van vergrijzing voor sociale isolatie en sociale contacten doorgerekend. Deze aspecten hebben immers ook te maken met veiligheidsrisico's. De resultaten geven aan dat de komende vergrijzing ertoe bij kan dragen dat het aantal mensen in de samenleving met een kleinere sociale kring zal toenemen. Het is een bekend fenomeen dat hoort bij individuele veroudering. In concreto zal vooral het aandeel mensen toenemen dat geen contacten heeft met vrienden of kennissen. De contacten met familie en burens worden minder door veroudering beïnvloed. Wel moeten we bedenken dat bij dit vergrijzingseffect nog komt dat de aankomende generaties vaker kinderloos zijn. Op langere termijn zal één op elke vijf ouderen geen nakomelingen hebben. Dat zijn in 2035 circa 800.000 65-plussers. De kleinere gezinnen van nu dragen ertoe bij dat veel ouderen maar beperkte aantallen naaste verwanten zullen hebben. Eén op de twintig zal zelf geen broers of zussen hebben. Circa vier van de tien hebben maar één broer of zus. Een klein netwerk van naaste verwanten vermindert de kans op mantelzorg of legt meer druk op degenen die overblijven. Als bijkomend effect van afhankelijkheid in deze, kan nog worden gewezen op het risico van ouderenmishandeling: 'hoe groter de afhankelijkheid van de oudere in relatie tot familie, bekenden of de hulpverlening, hoe groter het risico van mishandeling' (Kriek, Oude Ophuis, 2003, p. 13). Dementerende bejaarden lopen daarbij extra risico. Los van een verwachte stijging van het aantal bejaarden bij wie een vorm van dementie is gediagnosticeerd, moet rekening worden gehouden met een toename van personen bij wie dat niet is gediagnosticeerd, maar die wel in een voorstadium daarvan terechtkomen. Daar kan de kwetsbaarheid al beginnen. Zorgelijk is dan om te constateren dat het aantal mensen in de samenleving dat zich van andere mensen geïsoleerd zal voelen, uitsluitend op grond van vergrijzing van de bevolking, relatief sterk kan toenemen. Het past ook bij een geprognoseerde groei van het aantal alleenstaanden. Tot 2035 komt de totale groei van het aantal huishoudens in Nederland vrijwel voor rekening van alleenstaanden. Een belangrijk deel van die alleenstaanden zullen ouderen zijn. Of iemand alleen woont of samenwoont, is

uiteraard van belang voor onveiligheidsgevoelens, sociale isolatie en kwetsbaarheid. Frappant is bijvoorbeeld dat vijftigers die een partner hebben langer leven dan vijftigers zonder partner. Voor een deel zal dit selectie op de relatiemarkt betreffen, maar voor een deel ook een gevolg kunnen zijn van de 'beschermende' werking die een partner kan hebben: vergeet je pillen niet!

De leefsituatie, de aanwezigheid van een partner, is in toenemende mate ook van belang van voor de financiële mogelijkheden die men heeft om kwetsbaarheden te compenseren. Dat kan men bijvoorbeeld proberen door bewaking in te kopen of een veiliger woonomgeving te betrekken. Gebrek aan sociale contacten of mantelzorg kan men eventueel compenseren via lidmaatschappen van verenigingen of betaalde zorg. Om in de toenemende behoefte aan veiligheid en zorg te kunnen voorzien zijn ouderen, behalve van collectieve voorzieningen en mantelzorg, afhankelijk van eigen financiële middelen. De financiële positie van ouderen is een bepalende factor voor de mogelijkheden om de eigen kwetsbaarheid te beperken. Hoe staat het met de inkomensontwikkelingen en wat zijn de trends voor de toekomst?

Inkomensverschillen

Inkomensverschillen totnogtoe

In de tweede helft van de jaren negentig werd Nederland steeds rijker, maar niet iedereen in dezelfde mate. Het gemiddelde verschil in vermogen nam toe en er was een relatief sterke groei van huishoudens met een groot vermogen (CBS, 2000, p. 17). Uit het recente SCP-rapport *De Sociale Staat van Nederland 2005* valt op te maken dat het totale aandeel uiterst arme en rijke huishoudens samen (de uitersten in de economische structuur) in de afgelopen jaren op circa 21% is uitgekomen (SCP, 2005, p. 113). Over meerdere decennia gezien zijn de inkomensverschillen eerder toe- dan afgenomen, ook ruimtelijk (De Vries, 2005a, 200b). Op laagregionaal niveau, zoals op wijkniveau, kunnen de verschillen groot zijn. Bij de toegenomen inkomensverschillen speelt ook de immigratie van de afgelopen decennia een rol. Het gemiddeld besteedbare inkomen van niet-westerse huishoudens lag in 2004 28% lager dan van de autochtone huishoudens (CBS Statline 2006, voorlopig cijfer).

Ook onder ouderen zelf blijkt er forse variatie in inkomen te zijn. Zo valt uit tabel 2 af te leiden dat enerzijds ruim een kwart van de huishoudens met een oudere hoofdkostwinner op jaarbasis een gestandaardiseerd inkomen ontvangt dat gemiddeld 7,5 duizend euro (40%) lager is dan het gemiddelde inkomen van alle oudere huishoudens. Anderzijds ontvangt bijna een op de vijf oudere huishoudens een gestandaardiseerd inkomen dat op jaarbasis gemiddeld 16.000 euro (84%) hoger is dan het gemiddelde inkomen van alle oudere huishoudens. Kortom, er zijn aanzienlijke verschillen tussen de inkomensposities van oudere huishoudens; dé oudere bestaat niet.

Tabel 2 Oudere huishoudens naar inkomensgroepen, 2004¹

Hoofdkostwinner 65 jaar en ouder	Gemiddeld gestandaardiseerd huishouden-inkomen (duizenden euro's)	Aantal huishoudens (duizenden personen)
Totaal particulier huishouden	19	1510
1e 25%-groep (laag inkomen)	11,5	388
2e 25%-groep	15,2	545
3e 25%-groep	20,5	298
4e 25%-groep (hoog inkomen)	34,9	279

Bron: CBS

Een van de oorzaken voor de verschillen ligt in het ontbreken van aanspraak op een volledige AOW. In het laatste kwartaal van 2004 ontving 7 % van de AOW-gerechtigden een onvolledige AOW-uitkering (SVB, 2005), vaak vanwege (tijdelijk) verblijf in een ander land dan Nederland. Voornamelijk eerste generatie niet-westerse allochtonen hebben hiermee te maken, bovendien geldt dat vaak voor beide partners. Weinig jaren om aanvullend pensioen op te bouwen, langdurige werkloosheid en lage lonen in het verleden maken dat zij vaak ook een zeer beperkt aanvullend pensioen zullen hebben. In 2003 hadden 65-69-jarigen van Turkse of Marokkaanse herkomst bijvoorbeeld, gemiddeld genomen, nog geen 2.000 euro aan aanvullende pensioeninkomsten (CBS, 2005), autochtonen in dezelfde leeftijdsgroep ontvingen 7.000 euro op jaarbasis.

¹ Het betreft hier voorlopige cijfers.

Ook autochtone oudere vrouwen hebben in veel gevallen te maken met beperkte aanvullende pensioenrechten. Het zijn generaties die vaak uitsluitend huisvrouw waren. De inkomensafhankelijkheid van vrouwen kan in veel gevallen problematisch worden wanneer sprake is van (echt)scheiding of overlijden van de partner. In de meeste gevallen worden de aanspraken van de ex-partner of overleden partner namelijk slechts deels overgenomen, waardoor sprake is van een sterke inkomenssterugval voor deze mensen.

Inkomensverschillen in de toekomst

Wijzen de ontwikkelingen tot nog toe al niet eenduidig op afnemende inkomensverschillen, de aanwijzingen voor de toekomst doen dat ook niet.

Bij nadere beschouwing van een viertal economisch-demografische scenario's die onder andere door het RIVM (Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu) zijn opgesteld (RIVM e.a., maart 2005), lijken de feitelijke ontwikkelingen het dichtst te staan bij twee scenario's die relatief grote inkomensverschillen voorzien. Alle scenario's zijn gebaseerd op aannames over bevolkingsontwikkeling, economische groeiverwachting, werkloosheid, de mate van sociale voorzieningen en de mate van inkomensverschil. Het scenario Transatlantic Market valt vrijwel samen met de bestaande CBS-bevolkingsprognoses. Bovendien komen de cijfers voor economische groei en werkloosheid het dichtst in de buurt van de ramingen van het CPB voor 2006. In het Transatlantic Market-scenario zijn de inkomensverschillen echter het grootst en is er een relatief laag niveau van sociale voorzieningen. Bij dit scenario verwacht men 'luxe oudedagvoorzieningen voor de happy few'. De minder gelukkigen zijn aangewezen op (minimale) voorzieningen of op de familie. Het Global Economy-scenario ligt ook dicht bij de actuele economische ramingen voor 2006. Ook hierbij verwacht men relatief grote inkomensverschillen. Met andere woorden, ook op grond van de thans meest waarschijnlijke ontwikkelingsscenario's lijken de wissels te staan op meer inkomensverschil.

Dan zijn er nog andere zeer concrete indicaties, zoals de beschreven aanspraken op AOW en pensioen, die nog eens aangeven dat de inkomensverschillen tussen ouderen in de toekomst aanzienlijk kunnen zijn.

Doordat steeds meer vrouwen een baan hebben zullen in de toekomst meer huishoudens twee aanvullende pensioenen opgebouwd

hebben. Dat zal zich manifesteren in een groep huishoudens met relatief hoge inkomens. Een hieraan gerelateerde voorspelling is dat in de toekomst inkomensverschillen tussen werkenden zullen toenemen als gevolg van grotere beloningsverschillen tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid. Via verschillen in opbouw van aanvullende pensioenen zal dit zich in de toekomst uiten in een scheve inkomensverdeling onder ouderen (SER, 2005). Een toenemende match van partners op opleidingsniveau kan het effect van grotere beloningsverschillen verder versterken (Latten, 2005). Van de andere kant zal, vanwege de beperkte pensioenopbouw uit het verleden, het percentage alleenstaande vrouwen zonder aanvullend pensioen in de toekomst hoog blijven. Voorspeld wordt dat dit percentage in 2020 nog 13% zal zijn (SZW, 2002). Al met al zal de inkomenspositie van alleenstaande vrouwen in de toekomst achterblijven (SZW, 2002).

Onvolledige AOW-opbouw zal in de toekomst een rol blijven spelen voor ouderen. Ultimo 2004 had al 13% van de 15-64-jarigen te maken met onvolledige AOW-aanspraken voor de toekomst. Dat is bijna de helft hoger dan onder de huidige 65-plussers (7% ontvangt een onvolledige AOW-uitkering), (CBS, 2006). In deze groep bevinden zich relatief veel niet-Nederlandse immigranten.

Vermogensongelijkheid

Ten slotte is de verdeling van vermogen binnen de Nederlandse samenleving ongelijk. Iets meer dan één procent van de Nederlandse huishoudens bezit een kwart van het totale vermogen (CBS, 2004). Ook wordt verwacht dat erfenissen bij zullen dragen aan vermogensongelijkheid onder ouderen. Enerzijds zal een daling in het gemiddelde aantal bloedverwanten leiden tot een verhoging van de gemiddelde erfenis. Anderzijds zal dit effect zich niet of minder voordoen bij niet-westerse allochtonen, aangezien deze groep, gemiddeld genomen, grotere gezinnen kent (SER, 2005). Los van de omvang van het huishouden ontvangen huishoudens met een niet-westerse hoofdkostwinner, gemiddeld genomen, lage inkomsten uit bezittingen. In 2003 bedroeg dit gemiddelde op jaarbasis ruim duizend euro, terwijl het gemiddelde voor alle particuliere huishoudens samen, met ruim drie duizend euro, bijna drie keer zo hoog was (CBS Statline 2006, voorlopige cijfers). Vermogensongelijkheid onder de Nederlandse bevolking vergroot de verschillen tussen de financiële posities van toekomstige ouderen.

Dat kan in de toekomst leiden tot een groter contrast tussen rijk en arm. Meer rijkdom naast meer armoede in de samenleving als geheel kan op zich al risico's op criminele verwerving verhogen. Welvarende ouderen hebben in zo'n situatie mogelijkheden om bepaalde vormen van zorg en veiligheid voor zichzelf in te kopen. Minder welvarenden hebben dat minder en zullen kwetsbaar zijn. Kwetsbare ouderen wonen ook nu vaker in een omgeving die sneller de leefbaarheid aantast, in buurten waar sprake is van slechte kwaliteit van woningen en publieke ruimten, van sociale onveiligheid en criminaliteit (Van der Meer, 2006).

Verschillen en de tijdgeest: opgevoed om zelf te kiezen

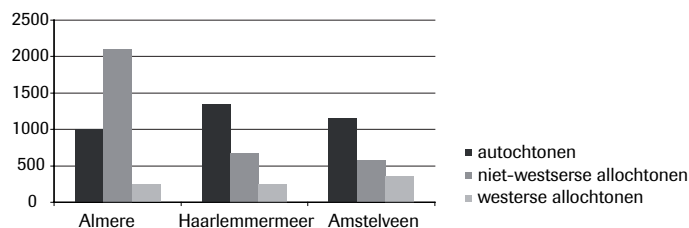
De samenleving lijkt vooralsnog voort te gaan op een route naar meer uitsortering (Latten, 2005). Verschillen in opbouw van human capital, in arbeidscarrières, versterking van individuele kansen via toenemende partnerkeus op basis van gelijk opleidingsniveau en voortgaande immigratie leiden tot een grotere economische verscheidenheid in de bevolking. Die verscheidenheid uit zich ook in variaties in leefstijlen, voorkeuren, gedragingen, status en etnische herkomst. Verscheidenheid past goed bij de tijdgeest. Zelf bepalen hoe je je leven invult is het motto van de tijdgeest. Ook het beleid schuift ons al een tijd in de richting van meer eigen verantwoordelijkheid nemen. Maar feit is dat vooral de economisch sterkeren dat kunnen. De bezitters van sociaal en economisch kapitaal, de succesvolsten, zullen hun kwetsbaarheid willen minimaliseren, onder ander via hun fysieke omgeving. Zeker als de woningmarkt in toenemende mate een koopwoningenmarkt zal zijn, zullen vooral de rijken dat kunnen realiseren en uiteindelijk dichterbij elkaar komen te wonen. De armsten zullen ook dichterbij elkaar komen wonen maar dan omdat ze afhankelijk blijven van de sociale sector. Die tendensen raken jong en oud. Misschien dat de ontwikkelingen wat al te scherp zijn weergegeven maar ze passen bij ontwikkelingen zoals die bijvoorbeeld door Graham en Marvin (2001, p. 221-222) worden gesignaleerd in hun boek *Splintering urbanism*. Zij zien, met name in steden, onder de armen een groeiend gevoel van deprivatie ontstaan en onder de rijken een verhoogd gevoel van angst. De angsten zullen ertoe bijdragen dat rijken in toenemende mate met elkaar zullen leven en wonen en de armen bij elkaar achterblijven.

Een geliberaliseerder woningmarkt kan dit proces alleen maar versterken.

Een wereld van gelijksoortigen

Voor Nederland zou dit kunnen betekenen dat jonge koopkrachtige, dubbel goed opgeleide tweeverdieners met één of twee kinderen in sterkere mate hun eigen wenswereld, passend bij hun idealen en identiteit, zelf vormgeven. Ze kopen zich in, in een wereld van gelijksoortigen. Zodra een wijk of buurt waarmee men zich wenst te identificeren sociaal, economisch of cultureel teveel gaat afwijken van het zelfbeeld, groeit de kans dat men gaat verhuizen. Welke criteria in welke mate een rol spelen is niet op voorhand duidelijk, maar naast status, inkomensverschil of levensfase kunnen ook etnische achtergronden een rol blijven spelen, zeker als deze samenvallen met een of meer andere essentiële criteria. Dat etnische achtergrond als onderscheidend criterium niet zonder meer zal wegvallen, blijkt uit ervaringen uit de VS. Nog steeds mijden blanken woonplekken als de verkleuring toeneemt. Daarbij is vermijdingsgedrag naast formele discriminatie of ongelijkheid in inkomen, rijkdom of buurtkenmerken zeker een factor in het voortbestaan van segregatie in de VS (Quillian, 2002). In de afgelopen jaren is de 'witte vlucht' uit de grote Nederlandse steden vooral benaderd vanuit het perspectief van inkomensongelijkheden. Onbekend is in wezen het effect van vermijdingsgedrag door autochtonen. Een invloed daarvan op het ontstaan van segregatie is evenwel niet uit te sluiten. Anno 2006 blijkt bijvoorbeeld dat de autochtone uitstroom uit Amsterdam zich richt op Haarlemmermeer en de Surinaamse uitstroom op Almere. Bij het vertrek uit Rotterdam naar Barendrecht zijn niet-westerlingen ondervertegenwoordigd (zie grafiek 4). Bij de bestemming Schiedam is het beeld juist andersom. De essentiële vraag: in welke mate hangt de uitstroom naar Almere mogelijk samen met inkomen, status en kenmerken van de woning of woonomgeving is nog niet onderzocht.

Grafiek 4 Top-3 bestemmingsgemeenten vanuit Amsterdam naar herkomst, 2004

Bron: CBS; bewerking RPB

Binnen de steden ontstaan door selectieve uittocht steeds meer segregatieve tendensen. In Amsterdam bijvoorbeeld, is de kans dat een Marokkaan een autochtoon ontmoet in 2004 afgenomen tot 45%, tegenover 61% in 1995 (Wittebrood e.a., 2005, p. 134).

Vermijdingsgedrag en segregatie

Ouderen die het zich kunnen veroorloven zullen zich ook conform zo'n tijdgeest gedragen. In een samenleving met meer angstige ouderen wordt veiligheid belangrijker als factor in woonkeuze, maar daarnaast misschien ook de factor vermijding. Waarom zou vermijdingsgedrag, dat aantoonbaar een rol speelt bij segregatie naar herkomst in de VS, zich niet ook voordoen bij verschillen in status, levensfase of een combinatie daarvan? Een multiculturele samenleving, een samenleving met meer economische verschillen, met meer leefstijlen levert waarschijnlijk ook de ervaring van fragmentatie. Behoeft aan geborgenheid bij gelijksoortigen, aan status – onder andere als leverancier van identiteit – zou wel eens belangrijker kunnen worden. Fysieke afzondering kan ook worden gezien als een strategie ter voorkoming van angsten en vermindering van risico's.

Volgens sommigen hebben de maatschappelijke ontwikkelingen die de voorwaarden vormen voor meer afzondering, bijvoorbeeld in de vorm van 'gated communities', nog niet de sterkte als in de Verenigde staten: 'Door de grote sociale ongelijkheden voelen welgestelden zich daar niet veilig meer in de stedelijke openbare ruimten. Zij associëren de openbare ruimte met armoede criminaliteit en chaos en trekken zich terug in privé ruimten' (Wilkens, 2004, p. 514). Maar de vraag is of

dat zo blijft in Nederland. Wilkens: 'Ondanks de kleinere maatschappelijke verschillen en de minder sterke onveiligheidsgevoelens zijn de ontwikkelingen die in de Verenigde Staten de maatschappelijke context vormen waarin gated communities ontstaan in beginsel ook in de Nederlandse samenleving aanwezig. Wanneer zij zich zullen voortzetten (...) zal het ontstaan van gated communities dan waarschijnlijk niet lang meer op zich laten wachten.'

Variaties in leefstijl worden intussen zichtbaar in architectonische concepten. De jaren dertig komen terug, want zijn populair, maar voor wie wil zijn er ook oud-hollandse sferen, zoals Schuytgraaf in Arnhem. Frappant is dat een isolerende neiging ook kan worden gezien in de vorm van wooncomplexen gebouwd als burchten, zoals bijvoorbeeld in Haverleij in Den Bosch. Er zijn ook weer plannen voor moderne varianten op het oude Begijnenhofconcept: wooncomplexen uitsluitend voor alleenstaande vrouwen. Vakantieparken zijn weer andere concentraties van leefstijlen. De roep om seniorenclaves heeft van beide iets: zowel leefstijl als isolatie. Maar al met al is het een vorm van segregatie voor wie het zich kan veroorloven. Daarbij spelen identiteit en status zeker een rol, maar ook veiligheid. Ook in die veiliger woonomgeving zullen onveiligheidsgevoelens worden vertaald in vraag naar bewaking, alarm-systemen, controle en beheer door derden. Hoewel afgezonderd, wordt sociale isolatie van ouderen voorkomen door zorg die zich in de nabijheid bevindt en omdat men dicht bij elkaar woont in een seniorenomgeving van eenzelfde statusgroep. Afstanden worden overbrugd via teleshoppen, videofonie, en comfort is er via verwarmingssystemen, tuinman en zwembad aan huis. Misschien zal deze vorm van wonen nog sterk moeten concurreren met enclaves in warme streken in Europa, of zullen er zelfs verzorgingshuizen 'outsourcen' naar andere streken waar goedkoop personeel te vinden is. Anderzijds zullen er grote groepen ouderen zijn die minder zelfsturend zullen zijn omdat de financiële middelen daartoe ontoereikend zijn. Ze zullen meer afhankelijk zijn van toedeling. Het is een groep kwetsbare ouderen die zich vaker dan gemiddeld onveilig zullen voelen, omdat zij meer stress ervaren door de gedepriveerde omgeving waarin zij wonen, maar niet de middelen hebben om hun weerbaarheid te vergroten, hun omgeving aan te passen, of te verhuizen. Daarmee vormen de ouderen een afspiegeling van de gehele samenleving van de toekomst.

Literatuur

CBS

Vaak onvolledige AOW-aanspraken
Webmagazine, 13-02-2006

Graham S., S. Marvin

Splintering urbanism: networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition
Routledge, London, New York, 2001

Kriek F., R.J.M. Oude Ophuis

Een verkennend onderzoek naar ouderen mishandeling
Amsterdam, Regioplan Beleids-
onderzoek, oktober 2003, p. 13

Latten J.J.

Zwanger van segregatie; een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?
Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 18 november 2005 (oratie)

Meer, M.J. van der

Older adults and their sociospatial integration in the Netherlands
Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, september 2006 (diss., in voorbereiding)

Quillian L.

Is black-white residential segregation so persistent? Evidence on three theories from migration data
Social science research, 31e jrg., 2002, p. 197-229

RIVM, i.s.m. CBS, CPB, RPB, SCP, NIDI

Lange-termijn bevolkingsscenario's voor Nederland
Bilthoven, 2004

SER

Van alle leeftijden; een toekomstgericht ouderenbeleid op het terrein van werk, inkomen, pensioenen en zorg
Publicatienummer 2, 21 januari 2005

SCP

De Sociale Staat van Nederland
Den Haag, 2005

SVB

Kwartaalbericht AOW, ANW en AKW, 3^e kwartaal 2005
november 2005

SZW

De inkomenspositie van ouderen; toekomstige ontwikkelingen
AOW-premie
Werkdocument nr. 230, 2002

Vries, A. de

Inkomensspreiding in en om de stad; een voorstudie
RPB, Den Haag, 2005a

Vries, A. de

Segregatie en menging, inkomensdynamiek in buurt en stad
Stedenbouw en Ruimtelijke Ordening, nr. 4, Nirov, Den Haag, 2005b, p. 66-69

Wilkens L.

Gated Communities in Nederland?
Rooilijn, nr. 10, december 2004, p. 509-514

Wittebrood K., J. Latten,

H. Nicolaas

Wonen, leefbaarheid en veiligheid in concentratiewijken
Den Haag, Jaarrapport Integratie, SCP/WODC/CBS, september 2005

Bijlage:

De vragen en de antwoordcategorieën

Voelt zich wel eens onveilig

Vraag: Voelt u zich wel eens onveilig?

Antwoordmogelijkheden: ja (vervolgvraag: Voelt u zich vaak, soms of zelden onveilig?); nee.

Percentage 'ja' is weergegeven.

Bang alleen thuis

Vraag: Bent u wel eens bang als u 's avonds alleen thuis bent?

Antwoordmogelijkheden: bijna altijd; meestal; soms wel, soms niet; meestal niet (deze vier antwoorden worden als 'onveilig' gerekend); nooit; n.v.t.; nooit alleen thuis (dit laatste antwoord wordt niet meegerekend).

Angst bij het opendoen

Vraag: 'Stelt u zich voor dat u 's avonds alleen thuis bent en rond tien uur wordt er onverwacht aangebeld. Wat zou u doen?

Antwoordmogelijkheden: doe gewoon open; doe alleen open als het iemand is die ik ken; doe alleen open als degene die aanbelt een betrouwbare indruk maakt; doe niet open; anders (de laatste vier antwoorden worden als 'onveilig' geteld).

Onveilige plekken in de buurt

Vraag: Zijn er in deze wijk of buurt plekken of straten waar u 's avonds liever niet alleen zou komen?

Antwoord 'ja' wordt als onveilig gerekend.

Aanpassing uitgaansgedrag

Vraag: Heeft u in de afgelopen jaren uw uitgaanspatroon gewijzigd speciaal om te voorkomen dat u slachtoffer wordt van een misdrijf?

Antwoordmogelijkheden: ga daarom minder vaak uit; kom niet meer op bepaalde plaatsen; ga 's avonds nooit meer alleen weg; ga 's avonds niet meer uit (één of meer van deze antwoorden worden als 'onveilig' geteld);

Verdeelde belangen

Vergrijzing en de multi-etnische samenleving

E.W. Kruisbergen en M.T. Croes*

Vergrijzing/ontgroening enerzijds en de groei van het aandeel niet-westerse allochtonen in de bevolking anderzijds zijn voor Nederland de twee belangrijkste demografische ontwikkelingen. Voor de afzonderlijke fenomenen en de sociaal-economische gevolgen ervan bestaat betrekkelijk veel aandacht, maar het gebeurt minder vaak dat vanuit hetzelfde perspectief beide veranderingen met elkaar in verband worden gebracht. In dit artikel leggen we een dergelijk verband op twee punten. In de eerste plaats bespreken we de vergrijzing/ontgroening in samenhang met de sociaal-economische positie van allochtonen. Anders dan Derks, Hovens e.a. onlangs suggereerden in het rapport *Structurele bevolkingsdaling, een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers* (2006), zal deze positie niet 'vanzelf' verbeteren. In de tweede plaats gaan we in op de toekomstige financieel-economische gevolgen van de veranderende bevolkingsopbouw voor de cohesie binnen de Nederlandse multi-etnische samenleving. Een vergrijzde bevolking stelt een land voor een financieel-economische opgave (OECD, 2005a). De beleidsalternatieven die daarbij voorhanden zijn, pakken voor verschillende bevolkingscategorieën ongelijk uit. Hierdoor kan niet alleen de intergenerationele solidariteit, maar kunnen ook de interetnische verhoudingen onder druk komen te staan.

Vergrijzing en ontgroening

In het genoemde rapport trachten Derks en de zijnen beleidsmakers het besef bij te brengen dat binnen afzienbare tijd over de hele wereld de totale omvang van de bevolking zal gaan dalen (vergelijk Longman, 2004). De vergrijzing/ontgroening heeft gevolgen voor talloze

* Drs. Edwin Kruisbergen en dr. Marnix Croes zijn beiden werkzaam bij het WODC. Deze bijdrage schrijven zij op persoonlijke titel.

beleidsdossiers waarbij de centrale uitdaging is 'de politiek van de groei om te buigen in de politiek van de krimp, zonder welvaart en welzijn kwijt te raken' (Derks, Hovens e.a., 2006, p. 5). De onderzoekers wilden echter geen 'doemscenario' schetsen en laten zich daarom van hun meest zonnige kant zien. De vergrijzing/ontgroening wordt door hen als een uitgelezen kans gezien om niet alleen de druk op schaarse goederen als de natuur, het milieu en de openbare ruimte weg te nemen, maar ook om andere nijpende problemen op te lossen. Bij een aantal van de problemen is het meest kenmerkend dat de oplossing geen maatregelen maar slechts geduld behoeft. Dit geldt bijvoorbeeld voor de fileproblematiek. Volgens het rapport (p. 27-29) zal deze 'vanzelf' verminderen als gevolg van de afname van de werkende bevolking en het daarmee gerelateerde woon-werkverkeer. Daarmee lijken de onderzoekers echter geen rekening te hebben houden met voortschrijdende suburbanisatie en de toename van de automobilititeit en autodichtheid. De ontwikkelingen in de Verenigde Staten mogen hier als voorbeeld dienen (Bruegmann, 2005).

Een ander probleem waar Derks, Hovens e.a. (2006) een erg optimistische visie op presenteren, is de verwachte ontwikkeling in de relatief geringe arbeidsparticipatie van allochtonen. Met name Marokkanen, Antillianen en Turken zijn ondervertegenwoordigd onder de werkenden (Bijl e.a. 2005, p. 35-44) en doen bijgevolg een relatief groot beroep op uitkeringen. Dit geldt met name voor jongeren: voor de genoemde groepen is de gemiddelde werkloosheid van de 15- tot 24-jarigen zo'n 40% (Dagevos, 2006, p. 11). Volgens Derks en de zijnen (2006, p. 23-24, 65) zal deze hoge werkloosheid als sneeuw voor de zon verdwijnen door het gecombineerde effect van een aantrekkende economie en een krimpende beroepsbevolking. Het aandeel lager opgeleiden onder de werkenden loopt echter al geruime tijd terug, enerzijds als gevolg van de toenemende arbeidsparticipatie van hoogopgeleide vrouwen, die tot verdringing leidt, anderzijds als gevolg van structurele veranderingen in de economie zoals de automatisering, het toenemende belang van de dienstensector en de verplaatsing van industriële activiteiten naar het buitenland. Bij die laatste ontwikkeling spelen zowel de directe belastingen (op lonen en winsten) als het progressieve belastingstelsel een rol (OECD, 2003, p. 22, 56-94). Anders dan Derks, Hovens e.a. (2006, p. 23-24, p. 65) menen, betekent dit dat de vervangingsvraag van de nu werkenden straks vooral een vraag naar hoger opgeleiden zal zijn (RWI, 2005, p. 27, 54-55) en dat de vraag naar lager opgeleiden achterblijft.

Tot die lager opgeleiden behoren in Nederland buitenproportioneel veel allochtonen. Dit is het gevolg van het feit dat de schoolprestaties van allochtone jongeren achterblijven bij die van autochtone jongeren. De opleiding die zij volgen, is gemiddeld niet alleen lager dan die van autochtonen, ook wordt deze vaker niet afgerond (Bijl e.a., 2005, p. 23-34). Voor hun kansen op de arbeidsmarkt werkt dit bijzonder slecht uit. In de periode 1990-2000 slaagde Nederland er nog in betrekkelijk veel lager opgeleiden een arbeidsplaats te verschaffen (OECD, 2003, p. 37-38), maar de vooruitzichten voor de toekomst zijn niet gunstig (RWI, 2005, p. 48-55). Ook het onder allochtonen weliswaar toenemende zelfstandig ondernemerschap biedt wat dit betreft geen uitkomst (Dagevos en Gesthuizen, 2006). Dit betekent dat zolang de schoolprestaties van allochtonen niet verbeteren, de groep allochtonen die op lagere salarissen c.q. uitkeringen is aangewezen, in omvang zal blijven groeien. De economische ontwikkelingen gooien de komende decennia waarschijnlijk extra roet in het eten. De aan het CPB verbonden onderzoekers Huizinga en Smid (2004, p. 33) verwachten dat, gegeven de toename in de arbeidsproductiviteit en verwachtingen omtrent het geboortecijfer en immigratie, in slechts twee van hun vier toekomstscenario's de economische groei hoog genoeg zal zijn om de werkloosheid in Nederland terug te dringen. Deze twee scenario's, Transatlantic Market en Global Economy, veronderstellen niet alleen een hoge mate van marktwerking, maar ook investeringen in de opleiding van de beroepsbevolking om van de kansen op de markt gebruik te maken (Huizinga en Smid, 2004, p. 27-30; OECD, 2003). Het is de vraag of aan deze condities zal worden voldaan. Niet alleen staan de benodigde liberalisering binnen Nederland (en de EU) ter discussie, ook op onderwijsgebied doet Nederland het niet bijzonder goed. Zo investeert Nederland minder in onderwijs dan het OECD-gemiddelde (in 2002 5,1% tegen 6,1% van het BNP)¹, daarnaast slaagt Nederland er minder dan andere landen in om het percentage hoger opgeleiden te doen toenemen (OECD, 2003, p. 40) en dat is niet omdat dit percentage hoger opgeleiden onder de 25- tot 64-jarigen zo opvallend hoog is (in 2003 met 24,4% maar 0,3% hoger dan het OECD-gemiddelde, lager dan de 25,2% van Spanje en flink lager dan de 33,4% van Zweden, de 38,4% van de VS of de 44,0% van Canada).²

1 <http://stats.oecd.org/WBOS/ViewHTML.aspx?QueryName=192&QueryType=View&Lang=en>.

2 Zie noot 1.

In de OECD-landen werd de economische groei in het laatste decennium van de vorige eeuw op drie manieren gerealiseerd: de toename van het aandeel 15- tot 64-jarigen in de bevolking; de verhoging van de arbeidsparticipatie van deze 15- tot 64-jarigen; de toename van de arbeidsproductiviteit als gevolg van technische en technologische vooruitgang (OECD, 2003, p. 35). In Nederland was in deze periode de economische groei grotendeels terug te voeren op een groeiende arbeidsparticipatie (OECD, 2003, p. 36) van hogeropgeleide vrouwen (RWI, 2005, p. 53-55). De toename van de arbeidsproductiviteit was gering en over de periode 1990-2000 zelfs lager dan over de periode 1980-1990 (OECD, 2003, p. 45-51). Nederland bevindt zich wat dit betreft in het gezelschap van EU-landen als Duitsland, Frankrijk en Italië, landen waarmee het economisch lot van Nederland innig verbonden is. Landen ook waar investeringen in ICT achterblijven, de groei van kennisintensieve sectoren van de economie achterblijft en waar de banengroei als geheel sinds begin 1990 stagneert (Gersemann, 2004, p. 21, 34, 55). Tekenend is dat Europese bedrijven hun research & development in toenemende mate buiten de EU uitvoeren en dat de EU meer hightech importeert dan exporteert (Aho e.a., 2006, p. 2).

Nu ook de introductie van de euro niet de economische voordelen heeft gebracht die ervan werden verwacht (Aghion, Cohen e.a., 2006), zien de prognoses er niet rooskleurig uit, te meer daar veel van de ons omringende EU-landen in nog hogere mate dan Nederland door ontgroening/vergrijzing worden getroffen (d'Addio en d'Ercole, 2005) en voor de financiering van de pensioenaanspraken nauwelijks hebben gespaard (OECD, 2005b). De achterblijvende economische groei die hiervan het gevolg zal zijn, betekent achterblijvende werkgelegenheid en achterblijvende inkomsten voor de overheid bij een toenemend beroep op uitkeringen.

Financiële gevolgen van ontgroening/vergrijzing en mogelijke beleidsreacties

Een van de meest besproken aspecten van de ontgroening/vergrijzing betreffen de financiële gevolgen ervan. Volgens een recente studie van het CPB zullen de overheidsbestedingen bij ongewijzigd beleid in de periode 2006-2040 met 7% stijgen. Aangezien de inkomsten van de overheid bij de stijging van de uitgaven achter zullen

blijven, mede vanwege een verwachte terugloop van de aardgasbaten, zullen als gevolg daarvan de huidige budgettaire en socialezekerheidsregelingen niet te handhaven zijn (Van Ewijk e.a. 2006). Voor wat betreft de wijze waarop met deze financiële gevolgen omgegaan kan worden, schetst het CPB drie mogelijke beleidsreacties. Ten eerste kan op de arrangementen worden gekort. Zo zou het huidige gunstige fiscale regime voor 65-plussers kunnen worden aangepast door hen over hun inkomen AOW-premie te laten betalen. Een andere optie is het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd. Beide maatregelen hebben een verlaging van de toekomstige vergrijzingskosten tot gevolg.

Het tweede beleidsalternatief heeft betrekking op de financiële positie van de overheid. Deze zou verbeterd kunnen worden door lastenverzwaringen, bezuinigingen of het pakket van maatregelen dat de OECD (2003) voorstelt om de economie tot volle bloei te brengen (belastingverlaging en minder directe belastingen, verhoging van de arbeidsparticipatie, investeren in onderwijs, deregulering en liberalisering, beter gebruik van ICT, enzovoort). Maatregelen die bezuiniging en verhoging van de arbeidsparticipatie ten doel hebben, zouden daarbij aan kunnen sluiten bij al langer gaande wijzigingsoperaties met betrekking tot de sociale zekerheid en de arbeidsmarkt.

Het derde beleidsalternatief bestaat uit het achterwege laten van specifieke maatregelen, waarmee de vergrijzinglasten in de vorm van een oplopende staatsschuld geheel naar toekomstige generaties worden geschoven. In de EU lijkt dit vooralsnog de dominante strategie te zijn (OECD, 2005b).

De onderscheiden alternatieven hebben verschillende gevolgen voor de verdeling van lusten en lasten over de generaties. Voordat we daarop ingaan, staan we eerst kort stil bij de wijze waarop het ouderdagpensioen in Nederland wordt gefinancierd. Dit pensioen berust op drie pijlers. De eerste pijler wordt gevormd door een volksverzekering, de AOW. De financiering van de AOW geschiedt op basis van door de belastingdienst geïnde premies. Dit betreft een zogenoemd omslagstelsel, wat betekent dat de AOW-uitkeringen die op moment T aan een generatie 65-plussers worden uitbetaald worden gefinancierd door de premiebetalers op dat moment T. Gepensioneerden hebben verder bij de heffing die zij over hun inkomen moeten betalen een vrijstelling van de AOW-premie. Bij de AOW vindt middels het omslagstelsel dus een intergenerationele

inkomensoverdracht plaats. De tweede pijler onder het pensioen is die van het bedrijfspensioen, dat in Nederland per bedrijfstak collectief is geregeld – individuele werknemers kunnen zich er niet aan onttrekken – maar door private pensioenfondsen wordt uitgevoerd. Het bedrijfspensioen kenmerkt zich door een kapitaaldeckings-systeem, wat betekent dat de pensioenpremie die iemand betaalt in een individuele spaarpot wordt gestopt; het bedrijfspensioen dat een generatie ontvangt, is dus door de individuele leden van die generatie zelf bijeengespaard. De derde pijler ten slotte bestaat uit individuele voorzieningen die mensen al dan niet kunnen treffen, zoals het afsluiten van een lijfrentepolis.

Wat voor effecten hebben de drie categorieën van beleidsalternatieven? Het heffen van AOW-premie over de inkomens van 65-plussers heeft vanzelfsprekend uitsluitend gevolgen voor gepensioneerden. De generatie-effecten van het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd hangen af van de snelheid dan wel geleidelijkheid waarmee een dergelijke maatregel wordt ingevoerd.

Ingrepen in het sociale zekerheids- en arbeidsmarktbeleid, die behoren tot het tweede beleidsalternatief, betreffen in de praktijk vooral de jongere generatie. De redenen hiervoor zijn drieledig. Ten eerste zijn met uitzondering van de AOW de belangrijkste sociale-zekerheidsregelingen hoofdzakelijk van toepassing op personen jonger dan 65 jaar. Ten tweede bevindt het overgrote deel van de 65-plussers zich niet op de arbeidsmarkt – hetzelfde geldt overigens voor de 55-plussers (OECD, 2005a) – en is dus ook niet onderhevig aan arbeidsmarktmaatregelen. Ten derde geldt ook voor de leeftijdscategorie onder de 65 jaar dat de jongeren onder hen eerder dan de ouderen geraakt worden door socialezekerheidsingrepen vanwege het feit dat zij minder vaak een (vaste) baan hebben en vaker nog een opleiding volgen.

De derde mogelijke beleidsrichting is het doorschuiven van de financiële lasten van de vergrijzing naar de toekomst. Dit zal minder gevolgen hebben voor de huidige oudere generatie dan voor de huidige jonge en voor de toekomstige generaties; de laatsten zullen dan waarschijnlijk in aanzienlijke mate ‘netto-betalers’ worden (Van Ewijk e.a., 2006).

Intergenerationele solidariteit

De keuze uit de mogelijkheden die er wat betreft de financiering van de vergrijzing zijn, is vanwege de ongelijke generatie-effecten die ervan uitgaan, dus tevens een herverdelingsvraagstuk. Wat voor gevolgen heeft dit voor de intergenerationele solidariteit?

Aan het begrip solidariteit worden in het publieke debat verschillende betekenissen gehecht (Goudswaard, 2005). Zo kan het zowel refereren aan de motivatie of intentie van personen – mensen ‘verklaren zich solidair met’ – alsook aan een feitelijke situatie, zoals de mate en wijze van inkomensverdeling die in een land plaatsvindt. Nu zijn het socialezekerheids – en het belastingstelsel kenmerken van een maatschappelijke ordening waar niemand zich legaal aan kan onttrekken: iedereen moet immers socialezekerheidspremies (zoals die voor de AOW) en belasting betalen.

Hoewel de inkomensoverdrachten dus verplichtend zijn opgelegd en niet op basis van vrijwilligheid plaatsvinden, kan de sociaal-economische inrichting van een land op termijn niet voortbestaan wanneer er niet een zeker draagvlak voor bestaat. De solidariteit waar dit draagvlak (mede) uit bestaat, kan verschillende achtergronden hebben. Zo kan er sprake zijn van altruïsme, oftewel asymmetrische solidariteit: iemand is solidair met (staat iets af aan) een ander die hij als lid van zijn gemeenschap beschouwt zonder dat hier noodzakelijkerwijs iets tegenover staat (De Beer, 2005). Daarnaast bestaat er wederkerige of symmetrische solidariteit. Hier is een persoon solidair met de ander in de verwachting dat deze solidair is met hem (De Beer, 2005). De (a)symmetrie van solidariteit verwijst naar de achtergronden of beweegredenen ervan. Daarnaast is solidariteit nog in te delen naar onder andere de categorie van personen waartussen overdrachten plaatsvinden, zoals binnenlandse en internationale solidariteit en intra- en intergenerationele solidariteit, waarbij de laatste twee betrekking hebben op respectievelijk overdrachten binnen en overdrachten tussen generaties.

Oudedagsvoorzieningen, zoals de AOW, behoren van oudsher tot de onderdelen van de sociale zekerheid waarvoor de meeste steun van de bevolking aanwezig is. Dit is begrijpelijk aangezien juist bij de AOW de symmetrie van solidariteit heel duidelijk zichtbaar is. Iedereen hoopt immers oud te worden. Verder geldt dat iedereen ouders heeft (gehad) die gebruik (hadden kunnen gaan) maken van de AOW. Daarnaast is vanuit het perspectief van asymmetrische

solidariteit de bereidheid om bij te dragen aan oudedagsvoorzieningen groot. Hulpbehoefte van ouderen wordt in tegenstelling tot behoefte van jongeren gewoonlijk niet als verwijtbaar beschouwd. Ouderen behoren met andere woorden tot de 'deserving poor' (Katz, 1990; Van Oorschot, 1996).

Hoewel het draagvlak onder de intergenerationele solidariteit zeker niet van de ene op de andere dag zal afbreken en ook nog niet aan het afbreken is (Becker, 2005, p. 65-75), is er reden om het niet als vanzelfsprekend te beschouwen. De intergenerationele solidariteit wordt namelijk op de proef gesteld omdat de meerderheid van de jongeren meent veel minder of nauwelijks AOW te zullen krijgen (SCP, 2004). Tegelijkertijd is er sprake van een afkalvende basis onder solidariteit als sociaal-culturele waarde. Solidariteit als waarde gaat uit van sterke sociale verbanden en collectieve verantwoordelijkheid voor de persoonlijke bestaanszekerheid. Dit staat deels op gespannen voet met de individualisering die zich op tal van terreinen heeft voorgedaan (Veenman, 2002; Kruisbergen en Veenman, 2002). Dit vindt ook zijn weerklank in de wijzigingsrichting van het socialezekerheidsstelsel. Sociale risico's zijn deels geprivatiseerd en er wordt een sterkere nadruk gelegd op de eigen verantwoordelijkheid van het individu om zich ter eventuele afwijking van een risico te verzekeren of te sparen. Waar het verzekeringskarakter van het stelsel toeneemt, neemt het solidariteitskarakter ervan af (Teulings, Van der Veen e.a., 1997). In een sociaalnormatieve context waarin solidariteit minder vanzelfsprekend is en terrein verliest aan waarden als eigen verantwoordelijkheid, keuzevrijheid en individualiteit, is het niet ondenkbaar dat een dergelijke kwestie uitgroeit tot een in de politieke en publieke arena uit te vechten belangenstrijd. Dat deze belangenstrijd in bijvoorbeeld electoraal opzicht relevant kan zijn, bleek al in 1994. In dat verkiezingsjaar sneed CDA-lijsttrekker Brinkman het thema aan van de betaalbaarheid van de AOW. Dit was mede de oorzaak van een – zeker in het pre-Fortuyntijdperk – sensationele en historische verkiezingsuitslag: het CDA verloor twintig zetels en een nieuwe partij, het Algemeen Ouderenverbond, kwam met zeven zetels in de Tweede Kamer.

Een voorkeur van de respectievelijke generaties voor de geschetste beleidsalternatieven laat zich in een dergelijke belangenstrijd niet moeilijk raden. De leeftijdscategorieën waarvoor pensionering een feit dan wel inzicht is, zullen niet veel voelen voor AOW-premie-

heffing over de inkomens van 65-plussers. Zij zullen erop wijzen dat ze hun 'hele leven hebben gewerkt', nu 'recht hebben' op de door hen 'opgebouwde' voorzieningen en benadrukken, al dan niet via belangenvertegenwoordigers in politieke partijen of andere organen, dat de regering er beter aan doet om iedereen die 'jong is en kán werken, ook aan het werk zetten' of anders extra te lenen. Eventuele inbreuken in de pensioenrechten van toekomstige generaties ouderen achten zij daarbij minder onrechtvaardig, aangezien de nu nog jongere generaties daarmee 'rekening kunnen houden'. Jongere generaties daarentegen kunnen het standpunt innemen dat ze niet 'krom willen liggen' voor oudedagsvoorzieningen waar hun 'eigen generatie toch niet meer gebruik van kan maken' en die nu bovendien genoten worden door 'een generatie die bij alle bezuinigen steeds is ontzien en het beter heeft dan iedere generatie voor hen'. In dit verband kan gewezen worden op in het in 2005 opgerichte 'Alternatief Voor Vakbond', een vakvereniging voor jongeren die zich op haar website presenteert als 'een vakbond die ervoor gaat vechten dat je niet een kwart van je salaris betaalt aan pensioenen'. Hiermee is niet gezegd dat mensen alleen nog maar vanuit een aldus gepercipieerd generatiebelang zullen oordelen. Wel is het zeker denkbaar dat dergelijke visies steeds meer op de voorgrond zullen treden naarmate een keuze uit beleidsalternatieven actueler en urgenter wordt.

Intergenerationele solidariteit en interetnische verhoudingen

Naast het aspect van de intergenerationele solidariteit heeft het vraagstuk van de vergrijzing/ontgroening nog een andere dimensie, namelijk die van de verhoudingen tussen de verschillende etnische bevolkingsgroepen in Nederland. Keuzes die gemaakt kunnen worden als reactie op de vergrijzing, hebben ongelijke uitkomsten voor allochtonen en autochtonen. Dit is ten eerste het geval omdat de leeftijdscategorieën binnen de Nederlandse bevolking sterk van elkaar verschillen wat betreft het aandeel niet-westerse allochtonen. Van de 0-20-jarigen behoorde op 1 januari 2006 16% tot de niet-westerse allochtonen, terwijl dit bij de categorie 65 jaar en ouder 2% was.³ Ten tweede bevinden niet-westerse allochtonen

3 CBS Statline, april 2006.

zich in vergelijking met autochtonen vaker in een uitkeringssituatie en hebben werkenden vaker een laaggekwalificeerde baan. Dit betekent dat allochtonen gevoeliger zijn dan autochtonen voor de directe nadelige gevolgen van maatregelen als ingrepen in de sociale zekerheid en liberalisering van de arbeidsmarkt, bijvoorbeeld voor wat betreft het ontslagrecht en de loonbescherming (minimumloon). Wanneer in een mogelijke belangenstrijd tussen generaties, door (vertegenwoordigers van) de overwegend autochtone babyboomers, gepleit gaat worden voor de instandhouding van voorzieningen voor (bijna-)gepensioneerden en het in plaats daarvan 'activeren' van bijvoorbeeld jonge werklozen – de 'undeserving poor' – dan heeft dat voor een belangrijk deel betrekking op allochtonen. Van belang hierbij is dat de oudedagsvoorzieningen die in dergelijke debatten centraal staan, nu juist vooral ten goede komen aan autochtonen. Niet alleen omdat er weinig allochtone ouderen zijn, maar ook omdat de allochtone gepensioneerden die er wel zijn, onder andere vanwege onvolledige opbouw van de AOW en een slechtere pensioenopbouw, een lager inkomen hebben dan hun autochtone leeftijdsgenoten. Demografische, etnische, culturele en sociaal-economische scheidslijnen lijken in deze problematiek samen te kunnen vallen, en dat is wellicht meer dan de solidariteit kan verdragen.

Dit is niet denkbeeldig. Recent onderzoek heeft aanwijzingen gegeven dat het socialisme in Amerika niet alleen niet van de grond is gekomen vanwege de hogere sociale mobiliteit en de mede als gevolg van de burgeroorlog andere verhouding tussen burger en overheid, maar met name ook vanwege het feit dat 'welfare spending' in de VS in buitenproportionele mate naar de minderheden ging en gaat. Deze minderheden werden niet als 'deserving poor' beschouwd en zij vormden geen onderdeel van de gemeenschap van asymmetrische solidariteit. Bijgevolg werd er met een scheef oog naar herverdeling gekeken (Alesina, Glaeser e.a., 2001). Een ontwikkeling als de Amerikaanse, waarbij de solidariteit inzet wordt van politieke discussies over de hierboven geschetste beleidsalternatieven, lijkt weinig verkieslijk. Het zou van een (her)verdelingsvraagstuk een politieke twistappel kunnen maken die etnische groepen tegen elkaar opzet.

Tot slot

Brengt de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking niet anders dan problemen? Zeker niet. In dit artikel wilden we echter wel mogelijke dilemma's onder de aandacht brengen. Ten eerste zal de relatief ongunstige positie van allochtone jongeren zeker niet 'vanzelf' worden ingelopen als gevolg van de vergrijzing en ontgroening. Er is en blijft reden voor zorgen over de onderwijsprestaties van Nederland in het algemeen en allochtone jongeren in het bijzonder. Dit is des te meer nijpend nu de financieel-economische uitdaging van de vergrijzing steeds concreter wordt. De politieke keuzen die bij deze uitdaging kunnen worden gemaakt, hebben ongelijke gevolgen voor verschillende generaties en indirect ook voor verschillende etnische groepen. Dit beseffende moeten deze keuzes nog steeds worden gemaakt. En wil men een eventuele intergenerationele en interetnische belangenstrijd voorkomen, dan dienen ze eerder sneller dan later te worden gemaakt. Het op een later moment doorvoeren van maatregelen beperkt de keus en maakt de gekozen ingrepen pijnlijker.

Literatuur

- d'Addio, A.C., M.M. d'Ercole**
Trends and determinants of fertility rates in OECD countries: The role of policies
Working paper OECD, 2005
- Aghion, P., E. Cohen e.a.**
Politique économique et croissance en Europe
Parijs, La Documentation Française, 2006
- Aho, E., J. Cornu e.a.**
Creating an innovative Europe
Brussel, EU, 2006
- Alesina, A, E. Glaeser e.a.**
Why doesn't the US have a European-style welfare state?
Working paper, Harvard Institute of Economic Research, 2001
- Becker, J.**
De steun voor de verzorgingsstaat in de publieke opinie, 1970-2002, een analyse van trends in meningen
Den Haag, SCP, 2005
- Beer, P. de**
De solidariteit onder druk
In: Beer de, P., J. Bussemaker e.a. (red.), *Keuzen in de sociale zekerheid*, Amsterdam, De Burcht/Wiarda Beckman Stichting, 2005, p. 27-37

Bijl, R.V., A. Zorlu e.a.

Integratiekaart 2005, de maatschappelijke integratie van migranten in de tijd gevolgd: trend- en cohortanalyses
Den Haag, WODC, 2005

Bruegmann, R.

Sprawl; a compact history
Chicago en Londen, the University of Chicago Press, 2005

Dagevos, J.

Hoge (jeugd)werkloosheid onder etnische minderheden, nieuwe bevindingen uit het LAS-onderzoek
Den Haag, SCP, 2006

Dagevos, J., M. Gesthuizen

Niet-westerse allochtonen met een stabiele arbeidsmarktpositie; aantallen en ontwikkelingen
Den Haag, SCP, 2005

Derks, W., P. Hovens e.a.

Structurele bevolkingsdaling; een urgente nieuwe invalshoek voor beleidsmakers
Den Haag, Rapport Raad voor Verkeer en Waterstaat en VROM, 2006

Ewijk, C. van, N. Draper e.a.

Ageing and the sustainability of Dutch public finances
Den Haag, CPB, 2006

Gersemann, O.

Cowboy capitalism; European myths, American reality
Washington, Cato institute, 2004

Goudswaard, K.P.

Grenzen aan solidariteit
In: Beer, de P., J. Bussemaker

e.a. (red.), *Keuzen in de sociale zekerheid*

Amsterdam, De Burcht/Wiard Beckman Stichting, 2005, p. 38-52

Huizinga, F., B. Smid

Vier vergezichten op Nederland. Productie, arbeid en sectorstructuur in vier scenario's tot 2040
Den Haag, CPB, 2004

Katz, M.B.

The undeserving poor; from the war on poverty to the war on welfare
New York, Pantheon Books, 1990

Kruisbergen, E.W., J. Veenman

Arbeid en inkomen
In: Veenman, J. (red.), *De toekomst in meervoud. Perspectief op multicultureel Nederland*, Assen, Koninklijke Van Gorcum, 2002

Longman, P.

The global baby bust
Foreign affairs, 83^e jrg. nr. 3, p. 64-79

OECD

The sources of economic growth in OECD countries
Parijs, OECD, 2003

OECD

Aging and employment policies in the Netherlands
Parijs, OECD, 2005a

OECD

Global pension statistics project: data update
Financial market trends, nr. 88 2005b, p. 191-194

Oorschot, W.J.H. van

Nederland over sociale zekerheid en arbeid; eerste resultaten van een uitgebreid onderzoek naar de publieke opinie

Tilburg, WORC, 1996

RWI

Arbeidsmarktanalyse 2005

RWI, 2005 (<http://www.rwi.nl/images/pdf/Arbeidsmarktanalyse2005.pdf>)

SCP

In het zicht van de toekomst:

Sociaal en Cultureel Rapport 2004

Den Haag, SCP, 2004

Teulings, C., R.J. van der Veen

e.a.

Dilemma's van de sociale zekerheid

Den Haag, VUGA, 1997

Trommel, W., R.J. van der Veen

(red.)

De herverdeelde samenleving, de ontwikkeling en herziening van de Nederlandse verzorgingsstaat

Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999a

Trommel, W., R.J. van der Veen

Tien jaar sleutelen aan sociale zekerheid: een terugblik

Beleid en maatschappij, 26^e jrg., nr. 2, 1999b, p. 122-134

Veen, R.J. van der

De toekomst van de sociale zekerheid

Amsterdam, Welboom, 1996

Veenman, J.

Drijvende krachten van een veranderende samenleving

In: Veenman, J. (red.), *De toe-*

komst in meervoud; perspectief

op multicultureel Nederland

Assen, Koninklijke Van Gorcum,

2002

Criminaliteit, etniciteit en demografische ontwikkeling

R.V. Bijl, M. Blom, J. Oudhof en B.M.F. Bakker*

Er is een oververtegenwoordiging van allochtonen in het strafrechtelijk systeem. Dat is te zien in de registratie van de politie en in de registratie van het Openbaar Ministerie. Ook in de penitentiaire inrichtingen zijn gedetineerden van allochtone herkomst bovenproportioneel vertegenwoordigd. Dit is geen nieuw gegeven, want bijna tien jaar geleden maakte de Criem-nota (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1997) daar ook al gewag van.

Het huidige kabinet merkt in de *Jaarnota Integratiebeleid 2004* (Ministerie van Justitie, 2004) op dat een overmatige betrokkenheid van minderheden bij criminaliteit kan worden gezien als een uitdrukking van geringe binding met de samenleving en daarmee als een uitdrukking van gebrekkige integratie. Eén van de speerpunten van het integratiebeleid van de overheid anno 2006 is het terugdringen van de overmaat aan criminaliteit onder Marokkaanse en Antilliaanse jongeren. Dit komt onder meer tot uitdrukking in het beleidsprogramma *Jeugd terecht* (Ministerie van Justitie, 2002), dat zich richt op de aanpak van de jeugdcriminaliteit en aandacht vraagt voor de etnische achtergrond van daders teneinde meer maatwerk te kunnen realiseren bij preventie, opsporing en berechting. Ook in de zogenoemde 'Integratiekaart' – een instrument om de processen van integratie van allochtonen door de jaren heen te volgen – is de relatie tussen criminaliteit en etnische achtergrond een belangrijk aandachtspunt (Bijl e.a., 2005).

De niet-westerse allochtone bevolking in Nederland is niet alleen relatief jong, maar zij verschilt ook op andere demografische en

* Dr. Rob Bijl en drs. Martine Blom zijn beiden verbonden aan het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie te Den Haag, respectievelijk als hoofd van de Afdeling Asiel en Migratie en als medewerker beleidsinformatie van de Afdeling Statistische Beleidsinformatie en Informatievoorziening. Drs. Ko Oudhof en dr. Bart Bakker zijn beiden verbonden aan het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) te Voorburg, respectievelijk als projectmanager statistiek en als taakgroepmanager sociaal economisch totaalbeeld.

sociaal-economische kenmerken van de autochtone bevolking. Zo hebben allochtonen in vergelijking met autochtonen vaak grote gezinnen, een laag opleidingsniveau, een slechte arbeidsmarktpositie, een laag inkomen en wonen zij vaak in achterstandswijken (SCP, 2003; CBS, 2004). Omdat deze kenmerken samenhangen met de kans op crimineel gedrag, is het zinvol deze te kunnen betrekken in onderzoek. Overigens verschillen de posities in de Nederlandse samenleving van allochtonen uit de verschillende herkomstlanden sterk. Er zijn allochtone groepen die snel een goede positie in de Nederlandse samenleving hebben verworven. Om die reden zou verwacht mogen worden dat deze groepen ook een relatief laag criminaliteitscijfer kennen. Om dit in beeld te brengen is onderzoek wenselijk waarin gedetailleerd wordt onderscheiden naar herkomstgroep.

In deze bijdrage gaan we in op de volgende vragen:

- Wat is de (absolute en relatieve) omvang van de populatie van verdachten onder de autochtone en allochtone bevolkingsgroepen?
- Hoe hangt vermoedelijk daderschap samen met demografische en sociaal-economische kenmerken van de autochtone en allochtone bevolking?
- Wat brengt de toekomst in verband met de demografische ontwikkelingen en wat betekent dit voor de criminaliteitscijfers?

Het WODC heeft in samenwerking met het CBS een onderzoek uitgevoerd dat erop was gericht om betere informatie over de herkomst van verdachten te verschaffen. Dit is gerealiseerd door gegevens over de verdachtenpopulatie, zoals geregistreerd in het Herkenningsdienstsysteem (HKS) van de politie te koppelen aan het Sociaal Statistisch Bestand (SSB) van het CBS, waarvan onder meer gegevens van de Gemeentelijke BasisAdministratie (GBA) deel uitmaken. Door een dergelijke koppeling is het niet alleen mogelijk geworden de eerste en de tweede generatie allochtonen te onderscheiden, maar is ook meer inzicht te krijgen in demografische en sociaal-economische kenmerken van verdachten (Blom e.a., 2005).¹

¹ *Sociaal Statistisch Bestand (SSB)*

Het SSB is opgebouwd uit op microniveau gekoppelde en onderling consistent gemaakte registers. In het SSB zijn onder meer gegevens uit de GBA opgenomen, waarmee de tweede generatie allochtonen kan worden geïdentificeerd. Daarnaast bevat het SSB gegevens over diverse relevante demografische en sociaal-economische kenmerken. De cijfers in dit artikel zijn gebaseerd op de jaargang 2003 (peilmoment is de laatste vrijdag van september). Voor meer informatie over het SSB zie <http://www.cbs.nl/nl-nl/menu/informatie/onderzoekers/ssb/ssb-info-medio-05.htm>.

Gegevens over herkomst en criminaliteit uit eerder onderzoek

Hoewel er sterke aanwijzingen zijn dat allochtonen over het algemeen een relatief groot aandeel in de criminaliteit hebben, dragen de bronnen waarmee dat vastgesteld moet worden ernstige beperkingen in zich. De registratie van de etnische herkomst van delinquenten is lang een taboe geweest. In de registraties waarop de statistieken over opsporing, vervolging en berechting zijn gebaseerd, worden alleen het geboorteland en de nationaliteit vastgelegd. Daardoor is het niet mogelijk de tweede generatie allochtonen (volledig) te onderscheiden van de autochtonen, voor beide groepen geldt immers dat het geboorteland Nederland is. Het ontbreken van de mogelijkheid om de tweede generatie allochtonen goed te kunnen onderscheiden is een probleem dat ernstiger wordt naarmate de tijd voortschrijdt: de eerste generatie allochtonen wordt ouder en op grond van de relatie tussen hogere leeftijd en afnemende criminaliteit kan worden verondersteld dat de bijdrage van de eerste generatie allochtonen aan de criminaliteit steeds minder representatief is voor het aandeel van de totale populatie allochtonen in de criminaliteit. Daarnaast bevatten de beschikbare registraties slechts een beperkt aantal gegevens waarmee onderzoek mogelijk is naar de *achtergronden* van crimineel gedrag. Meer informatie is op dit punt gewenst. Informatie over de criminaliteit van de tweede generatie allochtonen was tot voor kort alleen beschikbaar voor diverse kleinschalige of regionale onderzoeken (zie bijvoorbeeld Leuw, 1997). Hieronder wordt een beknopt overzicht gegeven van beschikbare informatie op basis van landelijke registraties.

Herkenningsdiensysteem (HKS)

Het HKS is een landelijk dekkend systeem dat sinds 1986 door de politie gebruikt wordt om gegevens te registreren. Het bevat zowel de aangiftegegevens van misdrijven, als de persoonsgegevens van de verdachten daarvan. In het onderhavige onderzoek wordt alleen gebruikgemaakt van de gegevens over *verdachten*. Tegen een verdachte kunnen één of meerdere processen-verbaal zijn opgemaakt. Eén proces-verbaal kan meerdere delicten bevatten. Opgenomen worden personen die minimaal 12 jaar zijn en tegen wie als verdachte proces-verbaal is opgemaakt. Het HKS bevat informatie over *verdachten* (bijvoorbeeld leeftijd en geslacht), de *processen-verbaal* (pv's) die tegen deze verdachten zijn opgemaakt (in 2003, maar ook in de jaren daarvoor) (bijvoorbeeld de datum waarop een pv in het HKS geregistreerd werd en in welke politieregio) en de delicten waarvan zij verdacht worden (bijvoorbeeld het type delict). Voor meer informatie zie de Landelijke Criminaliteitskaart van het Korps Landelijke Politiediensten (Lammers e.a., 2005).

In de *Landelijke Criminaliteitskaart 2003* (LCK, 2003) (Van Tilburg e.a., 2004) wordt een beschrijving gegeven van de misdrijven en verdachten, zoals geregistreerd in het HKS van de politie. Het HKS zelf bevat informatie over geboorteland en nationaliteit van de verdachten.² Een groot deel van in het bijzonder de jeugdige allochtone bevolking is in Nederland geboren en heeft ook de Nederlandse nationaliteit (vooral jongeren met Surinaamse en Antilliaanse achtergrond). De tweede generatie allochtonen kan daarom in HKS slechts gedeeltelijk worden geïdentificeerd (Van Tilburg en Grapendaal, 2000). Ruim eenderde (35%) van de verdachtenpopulatie in 2003 is allochtoon³, maar een deel daarvan (4,3% van alle verdachten) is niet in Nederland woonachtig. Antillianen zijn het sterkst oververtegenwoordigd onder de verdachten in vergelijking met de in Nederland geboren verdachten. Zij worden achtereenvolgens gevolgd door verdachten uit het voormalig Oostblok, Afrika, Marokko, Suriname, voormalig Joegoslavië, Zuid- en Midden-Amerika, Turkije en verdachten uit het Midden-Oosten. Onder de jeugdige verdachten (12-24 jaar) is het aandeel allochtonen 35,6% in 2003. Dit cijfer betreft noodgedwongen alleen de eerste generatie allochtonen. Het omvat ook de *niet* in Nederland woonachtige allochtone jongeren.

In *Schimmige werelden* (Kromhout en Van San, 2003) wordt een beschrijving gegeven van de criminaliteit van jongeren bij etnische minderheden en meer in het bijzonder onder de zogenoemde 'nieuwe etnische groepen'.⁴ In een overzicht van ramingen van aard en omvang van criminaliteit onder etnische minderheden bespreken de auteurs diverse beschikbare publicaties:

- In de Criem-nota (Ministeries van Justitie & Binnenlandse Zaken, 1997) worden ramingen gepresenteerd van de oververtegenwoordiging van diverse groepen allochtone jongeren onder de jeugdigen van wie een zaak werd ingeschreven bij een van de

2 Vanaf 2005 worden alle in het HKS geregistreerde verdachten jaarlijks door het CBS gekoppeld aan de GBA, om zo de herkomstgroepering te achterhalen. In de meest recente uitgave van de *Landelijke Criminaliteitskaart 2004* (Lammers e.a., 2005) is deze informatie gebruikt bij het opstellen van de populatieprofielen en hebben cijfers over allochtonen dus zowel betrekking op de eerste als op de tweede generatie allochtonen.

3 Op basis van alleen geboorteland (en dus niet de nationaliteit), zodat de over- of ondervertegenwoordiging ten opzichte van de bevolking kan worden vastgesteld.

4 Het betreft de jongeren geboren in de voormalige Sovjet-Unie, de Democratische Republiek Congo, Sierra Leone, Angola, Somalië, Soedan, voormalig Joegoslavië, Ethiopië en Eritrea, Iran, Irak, Afghanistan en China.

- arrondissementsparketten. De onderzoekers hebben gebruik gemaakt van de feitelijke informatie over het geboorteland van de verdachten van de eerste generatie in combinatie met schattingen voor de tweede generatie op basis van demografische verhoudingen tussen de generaties. Onder de jeugdige allochtonen waren Antillianen en Marokkanen het sterkst oververtegenwoordigd, gevolgd door Surinamers, overige allochtone groepen en Turken.
- In de Integrale Veiligheidsrapportage 2000 (IVR 2000) (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2000) wordt een raming gegeven van de aantallen jeugdige verdachten in 1998 op basis van het HKS, waarbij men zich uitsluitend baseerde op het geboorteland. Van de geverbaliseerden was in dat jaar 24% in het buitenland geboren. De sterkst oververtegenwoordigde groepen waren Antillianen, Marokkanen, overige Afrikanen, jongeren geboren in voormalig Joegoslavië en overig Oost-Europa.
  - In de Integratiemonitor 2002 (Ministerie van Justitie, 2002a) is eveneens een overzicht opgenomen van het aandeel jeugdige verdachten in verhouding tot de omvang van de overeenkomstige groep in de bevolking. Bij de vaststelling van oververtegenwoordiging is geen rekening gehouden met het feit dat een deel van de verdachten niet in Nederland woonachtig is. Ook hier zijn de Antillianen en Marokkanen de groepen met de hoogste percentages, gevolgd door jongeren geboren in voormalig Joegoslavië en Somalië.
  - In *Schimmige werelden* is ook een eigen overzicht opgenomen van het aantal jeugdige verdachten in 1999 en 2000 op basis van het HKS, waarbij de aandacht speciaal uitgegaan is naar nieuwe etnische groepen. De oververtegenwoordiging is vastgesteld op basis van geboorteland, maar is niet berekend voor de grootste groepen niet-westerse allochtonen in Nederland (Antillianen, Marokkanen, Turken en Surinamers).

Ook de gedetineerdenpopulatie in strafrechtelijke inrichtingen laat een oververtegenwoordiging van allochtonen zien (zie <http://www.dji.nl/>). De helft van de gedetineerden is in het buitenland geboren, maar hoeveel van hen in Nederland woonden, is niet duidelijk. Ook in de justitiële jeugdinrichtingen (JJI) – opvang- en behandelinrichtingen – is sprake van een oververtegenwoordiging van personen die niet in Nederland zijn geboren: 20-25% van de jongeren in een JJI is in het buitenland geboren.

Aan het gebruik van registraties van verdachten, zoals het hier door ons gebruikte HKS, als bronnen van gegevens over criminaliteit zijn ook beperkingen verbonden, waarvan men zich bij de interpretatie van de resultaten bewust moet zijn. De belangrijkste is uiteraard dat geregistreerde criminaliteit slechts een beperkt deel is van de daadwerkelijk gepleegde criminaliteit. Er is een zeer groot *dark number*. Geschat wordt dat niet meer dan 7% van de gepleegde delicten terug te vinden is in het HKS. Niet bekend is of het *dark number* verschilt voor uiteenlopende (herkomst)groepen. Het HKS kent daarnaast specifieke beperkingen. De belangrijkste zijn het (grotendeels) ontbreken van gegevens van bijzondere opsporingsdiensten (Fiod-ECD, douane), en een gebrekkige en niet complete registratie van Halt-gegevens.

Resultaten

In ons onderzoek stond het onderscheid tussen herkomstgroeperingen centraal. Hiermee wordt in de eerste plaats een onderscheid gemaakt tussen autochtone en allochtone personen. Een allochtoon is een persoon van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren. Een eerste generatie allochtoon wordt omschreven als een in het buitenland geboren persoon met ten minste één in het buitenland geboren ouder. Een tweede generatie allochtoon is een in Nederland geboren persoon met ten minste één in het buitenland geboren ouder. Een autochtoon is een persoon van wie beide ouders in Nederland zijn geboren.

Gezien de grote verschillen in sociaal-economische en culturele situatie worden twee hoofdcategorieën onderscheiden: westerse en niet-westerse allochtonen. Allochtonen met als herkomstgroepering landen in de werelddelen Azië, Afrika en Latijns-Amerika (Midden- en Zuid-Amerika) worden tot de niet-westerse allochtonen gerekend. Allochtonen met als herkomstgroepering één van de landen in de werelddelen Noord-Amerika, Europa (exclusief Nederland) en Oceanië worden tot de westerse allochtonen gerekend. Op deze indeling op basis van werelddelen wordt een aantal uitzonderingen gemaakt, omdat de omvang en de sociaal-economische en culturele situatie in Nederland van de desbetreffende groep allochtonen in Nederland daartoe aanleiding bleek te geven: Indonesiërs en Japanners worden gerekend tot de westerse allochtonen, Turken worden gerekend tot de niet-westerse allochtonen. Al deze definities zijn afkomstig van het CBS (<http://www.cbs.nl/>).

De HKS-verdachtenpopulatie: omvang en aandeel per herkomstgroep

Onderzocht zijn alle niet-westers herkomstgroeperingen met ten minste 50.000 inwoners in Nederland (op de laatste vrijdag van september 2003) en de westerse herkomstgroepering voormalig Joegoslavië. Voor elk van deze groepen wordt het absolute aantal verdachten (tabel 1a) en het aantal verdachten per 100 inwoners (tabel 1b) gegeven, uitgesplitst naar leeftijdscategorie en geslacht.⁵ Van de bijna 183.000 verdachten in 2003 was 63% autochtoon (114.500) en 37% allochtoon (68.200). In absolute aantallen verdachten zijn – na de autochtonen – Marokkanen en Surinamers de grootste groepen met respectievelijk 12.100 en 11.700 verdachten. Als aandeel van de betreffende herkomstgroep hebben de Antillianen (6,9%), de Marokkanen (5,5%) verhoudingsgewijs de meeste verdachten.

Tabel 1a Aantal verdachten in 2003 naar herkomstgroepering, leeftijdscategorie en geslacht

	12-17 jaar		18-24 jaar		25-44 jaar		45-79 jaar		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
Totaal,	18.973	4.028	37.585	5.585	68.646	12.601	29.122	6.237	182.777
waarvan									
Autochtoon	10.703	2.261	22.316	2.977	41.992	7.644	21.918	4.727	114.538
Allochtoon,	8.270	1.767	15.269	2.608	26.654	4.957	7.204	1.510	68.239
waaronder									
Joegoslavië	208	61	371	99	801	182	196	65	1.983
Marokko	2.214	377	3.791	534	4.267	456	419	53	12.111
Nederlandse	740	210	1.340	429	2.799	716	657	141	7.032
Antillen/ Aruba									
Somalië	137	22	245	31	304	48			792
Suriname	1.205	357	2.311	484	4.509	986	1.527	283	11.662
Turkije	1.165	119	1.971	155	4.243	326	523	61	8.563

Bron: HKS / SSB

⁵ De beschrijving is beperkt tot de verdachten die in Nederland woonachtig waren en waarvan de HKS-gegevens gekoppeld konden worden aan het SSB die betrekking hebben op de peildatum van de laatste vrijdag in september. De hier gepresenteerde cijfers kunnen dus afwijken van de cijfers in andere publicaties op dit gebied, zoals de LCK.

Tabel 1b Aantal verdachten per 100 inwoners in 2003 naar herkomstgroepering, leeftijdscategorie en geslacht

	12-17 jaar		18-24 jaar		25-44 jaar		45-79 jaar		Totaal
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	
Totaal,	3,1	0,7	5,5	0,8	2,8	0,5	1,0	0,2	1,4
waarvan									
Autochtoon	2,3	0,5	4,3	0,6	2,2	0,4	0,9	0,2	1,1
Allochtoon,	6,1	1,4	9,2	1,6	5,1	0,9	1,7	0,4	2,7
waaronder									
Joegoslavië	5,6	1,8	8,7	2,3	5,3	1,3	2,4	0,7	3,2
Marokko	12,1	2,2	19,5	2,4	7,9	1,0	1,6	0,3	5,5
Nederlandse	10,1	3,0	13,2	4,1	12,6	3,3	6,3	1,1	6,9
Antillen/ Aruba									
Somalië	9,4	1,8	11,9	1,9	6,3	1,2			5,2
Suriname	6,9	2,1	12,0	2,4	8,5	1,6	4,4	0,7	4,4
Turkije	5,7	0,6	9,0	0,7	6,2	0,5	1,9	0,3	3,2

Bron: HKS / SSB

Van de ruim 68.000 allochtone verdachten behoren ruim 42.000 tot de eerste en bijna 26.000 tot de tweede generatie (zie tabel 2). Er zijn drie keer zo veel allochtone verdachten met een niet-westerse herkomst (49.000) als met een westerse herkomst (15.000). Geconcludeerd kan worden dat, met inbegrip van de tweede generatie, 37,3% van alle in Nederland woonachtige verdachten van allochtone herkomst is. Het aandeel allochtonen in de verdachtenpopulatie is daarmee twee keer zo groot als het aandeel allochtonen in de bevolking.

Van alle verdachten behoort ruwweg een kwart (23,3%) tot de allochtone bevolking van de eerste generatie en één op zeven (14,1%) tot die van de tweede generatie.

Voor de niet-westerse allochtonen zijn oververtegenwoordigd in de verdachtenpopulatie. Binnen deze groep is het aandeel van de eerste generatie met 19,4% ruim 2,5 keer zo groot als op grond van de bevolkingssamenstelling mag worden verwacht. Van de tweede generatie is dit aandeel met 7,3% ruim 3 keer zo groot.

Tevens kan worden geconcludeerd dat het beschreven beeld voor mannen en vrouwen nauwelijks verschilt, ook al is het aantal vrouwelijke verdachten aanzienlijk kleiner.

Tabel 2 Verdachten (12-79 jaar) in 2003 naar herkomstgroepering, generatie en geslacht

	Totaal		Man		Vrouw	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Totaal, waarvan	182.777	100	154.326	100	28.451	100
Autochtoon	114.538	62,7	96.929	62,8	17.609	61,9
Allochtoon,	68.239	37,3	57.397	37,2	10.842	38,1
waarvan						
1e generatie,	42.526	23,3	35.768	23,2	6.758	23,8
waarvan						
Westers	7.036	3,8	5.480	3,6	1.556	5,5
Niet-westers	35.490	19,4	30.288	19,6	5.202	18,3
2e generatie,	25.713	14,1	21.629	14,0	4.084	14,4
waarvan						
Westers	8.306	4,5	8.306	5,4	1.820	6,4
Niet-westers	13.323	7,3	13.323	8,6	2.264	8,0

Bron: HKS / SSB

Allochtone en autochtone verdachten

Tabel 3 toont het aantal geregistreerde verdachten per 100 inwoners van de betreffende herkomstgroep, de zogenoemde 'verdachtenpercentages'. De verdachtenpercentages van zowel mannen als vrouwen van allochtone herkomst blijken ruim twee keer zo hoog als van autochtonen. Van allochtone mannen is het percentage verdachten 4,6%, van allochtone vrouwen 0,9%. Binnen de allochtone bevolking liggen de percentages van de eerste generatie ongeveer even hoog. Tussen westerse en niet-westerse allochtonen zijn wél grote verschillen te constateren binnen zowel de eerste als de tweede generatie. Het hoogste verdachtenpercentage heeft de groep niet-westerse allochtone mannen van de tweede generatie. Van hen was 8,9% in 2003 als verdachte geregistreerd. Deze uitkomst is meer dan drie keer zo hoog als die van de westerse allochtone mannen van de tweede generatie. In alle onderscheiden groepen blijkt dat mannen relatief veel vaker dan vrouwen verdacht zijn van een misdrijf. In de leeftijdscategorie 18-24 jaar is in alle groepen het verdachtenpercentage het hoogst en in de leeftijdscategorie 45-79 jaar in alle gevallen het laagst.

Tabel 3 Aantal verdachten (12-79 jaar) per 100 inwoners in 2003 naar herkomstgroepering, generatie, leeftijdscategorie en geslacht

	Totaal	Man	Vrouw	12-17 jaar	18-24 jaar	25-44 jaar	45-79 jaar
Totaal, waarvan	1,4	2,3	0,4	1,9	3,2	1,7	0,6
Autochtoon	1,1	1,8	0,3	1,4	2,5	1,3	0,5
Allochtoon, waarvan	2,7	4,6	0,9	3,8	5,4	3,0	1,0
1e generatie, waarvan	2,8	4,8	0,9	4,2	5,2	3,3	1,3
Westers	1,3	2,3	0,5	2,5	2,8	1,7	0,7
Niet-westers	3,7	6,1	1,1	4,9	6,0	3,9	1,8
2e generatie, waarvan	2,6	4,3	0,8	3,6	5,5	2,3	0,6
Westers	1,5	2,4	0,5	2,2	3,3	1,8	0,6
Niet-westers	5,3	8,9	1,6	4,3	7,1	4,6	1,2

Bron: HKS / SSB

Eerste en tweede generatie allochtone verdachten

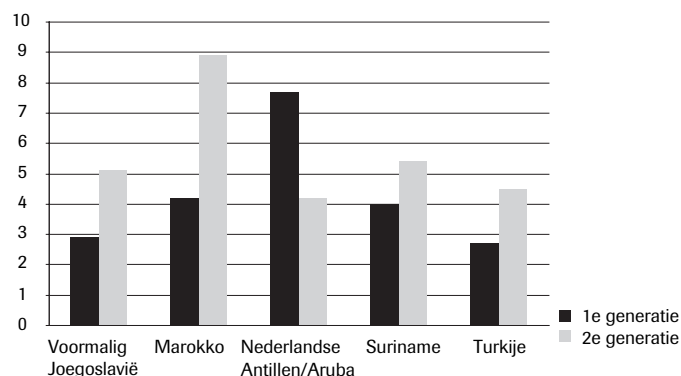
Omdat criminaliteit voor het overgrote deel door jongeren en jongvolwassenen gepleegd wordt, is het van belang om de tweede generatie allochtonen – die voor een groot deel uit jongeren bestaat – te kunnen onderscheiden van de eerste generatie. Maar ook vanwege de vraag of het feit dat men in Nederland is geboren en getogen – wat van toepassing is op de tweede generatie – verschil maakt wat betreft crimineel gedrag, is dit onderscheid relevant.

Van de klassieke migrantengroepen laat vooral de tweede generatie Marokkanen een hoog verdachtenpercentage zien (8,9%), gevolgd door de eerste generatie Antillianen/Arubanen (7,7%) (figuur 1).

Al eerder is opgemerkt dat voor de totale allochtone bevolking de verdachtenpercentages van de eerste generatie ongeveer even hoog liggen. Specificeren we de cijfers naar herkomstland, dan blijken echter opvallende verschillen. Bij Antillianen/Arubanen is de eerste generatie sterk oververtegenwoordigd (die is veelal van jonge leeftijd), maar bij de andere herkomstgroepen is daarentegen juist de tweede generatie oververtegenwoordigd. Bij Marokkanen is het percentage verdachten in de tweede generatie twee maal zo hoog als in de eerste generatie. Bij de andere herkomstgroepen is er ook een verschil tussen tweede en eerste generatie, maar minder uitgesproken.

Figuur 1 Aantal verdachten (12-79 jaar) per 100 inwoners in 2003 naar herkomstgroepering en generatie

Wat voorspelt: herkomst of sociaal-economische kenmerken?

De allochtone bevolking in Nederland is niet alleen relatief jong, maar zij verschilt ook op andere demografische en sociaal-economische kenmerken van de autochtone bevolking. Zo hebben allochtonen in vergelijking met autochtonen vaak grote gezinnen, een laag opleidingsniveau, een slechte arbeidsmarktpositie, een laag inkomen en wonen zij vaak in achterstandswijken (SCP, 2003; CBS, 2004). Een vaak terugkerend discussiepunt is of de relatief hoge criminaliteitscijfers onder groepen allochtonen nu toe te schrijven zijn aan met de herkomst samenhangende kenmerken of aan een ongunstige sociaal-economische situatie.

Met behulp van logistische regressie-analyses is onderzocht in hoeverre de kans om wel of niet verdacht te zijn van een misdrijf samenhangt met relevante demografische en sociaal-economische achtergrondkenmerken (Blom, Oudhof e.a., 2005). De schattingen geven de samenhang aan tussen de afzonderlijke kenmerken en het al dan niet verdacht zijn, na correctie voor de andere kenmerken die in de berekeningen (de modellen) zijn opgenomen.

De analyses zijn voor jeugdigen (12-17 jaar) en volwassenen (18-79 jaar) afzonderlijk uitgevoerd, waarbij de volgende herkomstgroepen zijn onderscheiden: autochtonen, Marokkanen, Antillianen/Arubanen, Surinamers, Turken en mensen afkomstig uit voormalig Joegoslavië, overige westerse landen en overige niet-westerse

landen. Voor de 18-79-jarigen zijn de volgende achtergrondkenmerken in de analyses opgenomen: leeftijd, geslacht, het type huishouden (bijvoorbeeld een stel met kinderen of alleenstaand), het wel of niet ontvangen van een uitkering, het fiscale inkomen en het percentage niet-westerse allochtonen in de wijk waarin iemand woont. Bij de 12-17-jarigen wordt in plaats van uitkeringsafhankelijkheid van de jongeren zelf gekeken naar uitkeringsafhankelijkheid van hun ouders en wordt het inkomen van het ouderlijk huishouden opgenomen. In plaats van het type huishouden wordt bij de jeugdigen gekeken of zij uit een gebroken gezin komen (i.e. of hun juridische ouders op hetzelfde adres wonen).

De analyses wijzen uit dat – rekening houdend met relevante achtergrondkenmerken – de meeste allochtone groeperingen een grotere kans hebben om als verdachte geregistreerd te zijn dan autochtonen. Tegelijkertijd is echter ook te constateren dat de verschillen die er bestaan tussen autochtonen en allochtonen voor een groot deel samenhangen met verschillen in leeftijd en geslacht. Bovendien blijkt dat door rekening te houden met sociaal-economische kenmerken nog eens een aanzienlijk deel van de verschillen wegvalt. Onder de jeugdigen van 12-17 jaar hebben alle onderscheiden herkomstgroeperingen een grotere kans dan autochtonen in dezelfde leeftijdscategorie om als verdachte geregistreerd te worden. Voor de eerste generatie jeugdige Antillianen/Arubanen en Marokkanen is de kans om verdacht te worden van het plegen van een misdrijf bijna drie keer zo groot als voor autochtonen.

Ook de tweede generatie jongeren met twee in het buitenland geboren ouders met als herkomst Joegoslavië (odds ratio 2,5, dat wil zeggen een 2,5 maal hogere kans dan autochtonen), Marokko (odds ratio 3,3) of de Nederlandse Antillen/Aruba (odds ratio 2,0) komen, ook na controle voor alle andere achtergrondkenmerken, relatief vaak voor in de verdachtenregisters.

Onder de 18-79-jarigen bestaat in grote lijnen een overeenkomstig beeld. Over het algemeen hebben allochtonen een grotere kans om verdacht te zijn dan autochtonen. Alleen voor de eerste generatie van overige westerse en ook van de niet-westerse herkomstgroeperingen is de kans om verdacht te worden van een misdrijf – na controle voor achtergrondkenmerken – iets minder groot dan voor autochtonen.

Betekenis van de bevindingen

Enkele grote lijnen

Uit de bovenstaande bevindingen zijn enkele grote lijnen te halen. Hoewel slechts een klein percentage van de verschillende bevolkingsgroepen op verdenking van een misdrijf bij de politie geregistreerd wordt, zijn er zeker zorgwekkende groepen te onderscheiden.

Tegelijkertijd is ook te constateren dat de verschillen die er bestaan tussen autochtonen en allochtonen voor een deel samenhangen met verschillen in leeftijd en geslacht. Bovendien blijkt dat door rekening te houden met sociaal-economische kenmerken nog eens een aanzienlijk deel van de verschillen tussen de diverse bevolkingsgroepen wegvalt. De conclusie dat allochtonen in het algemeen vaker verdacht worden van criminaliteit verandert hierdoor niet, maar laat ook zien dat alleen daarnaar kijken eenzijdig is.

De tweede generatie niet-westerse allochtonen doet het, in tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, relatief slecht. Er zijn opvallende verschillen tussen herkomstgroepen te zien wat betreft de verdeling van de verdachten naar leeftijd en over de generaties. Dit betekent dat meer precies per herkomstgroep onderzocht zal moeten worden wat er aan de hand is om het criminaliteitspatroon te kunnen verklaren. In dit onderzoek is slechts een eerste aanzet gegeven op basis van een beperkt aantal in de registraties beschikbare kenmerken.

Hoe verschillen te verklaren?

Loeber en Farrington (2004) constateren dat in de literatuur over etnische verschillen in criminaliteit meer aandacht wordt gegeven aan de prevalentie (de mate van vóórkomen) van etnische verschillen in crimineel gedrag dan aan de vraag of deze bij verschillende etnische groepen dezelfde oorzaken heeft. Zij stellen dat wie geïnteresseerd is in vermeende oorzaken van etnische verschillen ook de prevalentie van risicofactoren bij iedere etnische groep moet onderzoeken. En dan ook aandacht moet geven aan de vraag in hoeverre een accumulatie van risicofactoren en een 'dose-response relatie' (hoe hoger het aantal risicofactoren, des te hoger de kans op delinquentie) verschillen tussen herkomstgroepen verklaren.

We moeten op grond van de statistische gegevens van onze berekeningen – een niet al te hoge verklaarde variantie van 15 à 16% – vaststellen, dat met de hier onderzochte achtergrondkenmerken nog maar een deel van de verschillen in kans op verdachte zijn in kaart is gebracht. Dat roept de vraag op of er niet andere en/of betere kenmerken geselecteerd kunnen worden die een sterkere voorspellende kracht hebben en die voor criminaliteitsbeleid relevantie hebben. Kenmerken, waar dan uiteraard wel empirische gegevens over beschikbaar moeten zijn.

Door een conceptuele verdieping en een explicietere aansluiting bij theoretische benaderingen die hun bruikbaarheid reeds hebben bewezen, kan dit proces van nadere overweging en selectie van relevante verklarende kenmerken worden verbeterd. Belangrijk is daarbij te bedenken dat veel van de in de literatuur genoemde zogeheten risicofactoren (zie bijvoorbeeld Loeber e.a., 2001) in feite geen afdoende verklaring bieden. Zo is er, bijvoorbeeld, samenhang bekend tussen armoede en criminaliteit, maar armoede is geen voldoende en ook geen noodzakelijke voorwaarde om tot crimineel gedrag te geraken. Immers, veruit de meeste mensen met een laag inkomen plegen geen misdaden, dat is zelfs eerder uitzondering dan regel. Hetzelfde geldt voor het kenmerk 'herkomst'. Zoals dit onderzoek heeft laten zien, is slechts een kleine minderheid van personen van allochtone herkomst bij de politie geregistreerd als verdachte. En ook binnen de groep die wel als verdachte te boek staat, zijn verschillen te zien. Herkomst is slechts een containerbegrip, dat onvoldoende houvast biedt voor een algemeen effectief criminaliteitsbeleid.

De diverse verklaringen voor criminaliteit en crimineel gedrag die vanuit diverse wetenschapsgebieden gegeven zijn, kunnen grosso modo in een drietal tradities onder worden gebracht (Hopkins Burke, 2001). De eerste traditie – het model van de rationele actor – gaat uit van de vrije wil van het individu en diens rationele keuze om al dan niet crimineel actief te zijn. Vanuit dit perspectief wordt beargumenteerd dat criminaliteit kan worden gecontroleerd door de kosten van crimineel gedrag (dat wil zeggen, straffen) hoog genoeg te maken. De tweede traditie – het model van de voorbestemde actor – legt de nadruk op factoren die of in het individu zelf (biologische en psychologische factoren) of in diens omgeving (sociale factoren) liggen en ertoe leiden dat de persoon handelt op een manier waarover deze weinig of geen controle heeft. Vanuit

dit perspectief kan criminaliteit bestreden worden door hetzij het individu te veranderen, hetzij de criminogene omgeving aan te pakken. De derde traditie – het model van de actor als slachtoffer – gaat ervan uit dat de crimineel het slachtoffer is van een onrechtvaardige en ongelijke maatschappij. Vanuit dit perspectief is misdaad een sociale constructie; misdaad kan worden gecontroleerd of verminderd door minder bevoorrechten niet te criminaliseren en door wetgeving af te schaffen die hun activiteiten criminaliseert.

Het is niet moeilijk om de in dit onderzoek geconstateerde verschillen tussen en binnen herkomstgroepen vanuit elk van deze benaderingen – althans gedeeltelijk – te verklaren. Maar als we het containerbegrip ‘herkomst’ inhoudelijk willen invullen en verschillen in criminaliteit tussen en binnen herkomstgroepen en generaties willen duiden, zijn vele concurrerende, maar ook elkaar aanvullende potentiële verklaringen mogelijk (zie bijvoorbeeld Kromhout en Van San, 2003). Uiteenlopende opvoedingspatronen, generatie- en acculturatieconflicten binnen het gezin, of verschillen in sociale controle op jongeren binnen de autochtone en allochtone herkomstgroepen zijn uit onderzoek bekend. Maar ook verschillen in startpositie van de verdachte persoon of diens ouders kunnen een rol spelen bij de mate waarin crimineel gedrag gaat optreden. We denken hierbij onder andere aan factoren als het migratiemotief – is de persoon als asielzoeker in Nederland gekomen of als huwelijks- of arbeidsmigrant – en de daarmee samenhangende uiteenlopende mogelijkheden om snel een positie in de Nederlandse samenleving te verwerven. Welke kansen krijgen dan wel nemen bepaalde groepen in de Nederlandse samenleving, rekening houdend met hun economische en/of culturele bagage? Maar ook de manier waarop migranten door de Nederlandse samenleving bejegend worden – denk aan discriminatie op de arbeidsmarkt – mag niet vergeten worden.

Bij al deze mogelijke verklaringen blijft de vraag staan waarom van de mensen die in een risicovolle situatie verkeren toch slechts een minderheid kiest voor of terecht komt in criminele activiteiten. Het oorzakelijk verband tussen criminogene factoren en feitelijk crimineel gedrag is in veel gevallen dus niet sterk.

Weliswaar doen bepaalde subgroepen binnen bepaalde allochtone herkomstgroepen het relatief slecht, maar duidelijk is dat generaliserende uitspraken over de samenhang tussen herkomst en criminaliteit niet verstandig en vaak niet correct zijn. Meer inzicht

in de achterliggende processen en mechanismen bij de diverse groepen is nodig, zodat niet alleen risicofactoren maar ook (potentieel) beschermende factoren verhelderd worden.

Demografische ontwikkelingen en criminaliteitscijfers⁶

Juist omdat de leeftijdssamenstelling van de allochtone bevolking anders is dan die van de autochtone bevolking, is het interessant te kijken naar wat dat zou kunnen betekenen voor de criminaliteitscijfers in de komende decennia.

Het aandeel in de bevolking van de leeftijdsgroep die het meest bij criminaliteit betrokken is, de 15- tot 30-jarigen, zal in de komende decennia maar weinig veranderen. Tussen nu en eind jaren twintig neemt dit aandeel toe van 18,1 naar 19,2 procent; daarna zal het een ongeveer even sterke daling doormaken.

Verreweg de grootste veranderingen zullen zich voordoen in de hogere leeftijdscategorieën. Deze veranderingen zullen – uiteraard alleen wat betreft de leeftijdssamenstelling – een neerwaarts effect uitoefenen op de criminaliteitscijfers. Zo daalt tot medio jaren twintig het aandeel 30-59-jarigen, en maakt vooral het aandeel 65-plussers een forse stijging door.

De geprognosticeerde bevolkingssamenstelling naar herkomst laat echter – indien de criminaliteitspercentages per herkomstgroep niet veranderen – een effect op de criminaliteitscijfers zien dat tegengesteld is aan dat van de leeftijdssamenstelling. Tussen nu en 2030 daalt het aantal autochtonen met ongeveer 330.000, terwijl het aantal allochtonen met ruim een miljoen toeneemt. Het grootste deel van deze toename (circa 630.000) komt voor rekening van de niet-westerse allochtonen (tabel 4).

In de komende tien jaar zal het relatief grote aandeel 15- tot 30-jarigen in de niet-westerse herkomstgroepen nauwelijks afnemen. Ondanks een lichte toename van de jongeren en jongvolwassenen onder de autochtonen, zal het aandeel van de allochtone bevolking in deze leeftijdsgroep gaan stijgen. Momenteel is iets minder dan een kwart van deze jongeren en jongvolwassenen van

⁶ Met dank aan M.J. Garssen van het CBS voor het vervaardigen van de bevolkingsprognoses.

Tabel 4: Toekomstige bevolking naar herkomst en aandeel 15- tot 30-jarigen

	Aantal (x 1000)			Aandeel 15- tot 30-jarigen (%)		
	2006	2015	2030	2006	2015	2030
Totaal	16.336	16.640	17.022	18,1	18,5	17,7
Autochtonen	13.184	13.117	12.855	16,9	17,4	16,4
Allochtonen						
Totaal westers	1.429	1.554	1.812	17,5	16,8	17,4
Waarvan						
Ned. Indië/Indonesië	393	367	323	16,6	10,4	5,9
Totaal niet-westers	1.723	1.969	2.354	27,5	27,0	24,8
Waarvan						
Turkije	365	416	479	27,7	28,7	21,8
Suriname	332	353	374	25,3	24,5	17,8
Marokko	323	383	436	28,1	26,4	26,4
Ned. Antillen/Aruba	129	142	181	30,5	31,3	28,1

Bron: CBS

allochtone herkomst. In 2030 zal dit aandeel zijn toegenomen tot 30%. Twee derde daarvan bestaat uit niet-westerse jongeren. De demografische ontwikkelingen zullen dus zowel een opwaartse als neerwaartse invloed kunnen uitoefenen op de toekomstige criminaliteitscijfers. Gezien de relatief ongunstige cijfers onder de jongeren uit niet-westerse herkomstgroepen, zal bij ongewijzigde omstandigheden de opwaartse invloed waarschijnlijk de overhand hebben. We mogen er echter niet zonder meer van uitgaan dat de hoge criminaliteitspercentages voor de onderscheiden herkomstgroepen de komende decennia ongewijzigd zullen blijven. De mate waarin de Nederlandse samenleving erin slaagt criminogene factoren bij jongere allochtonen te 'eliminieren' zal bepalend zijn voor de hoogte van het criminele gedrag. De twee tot drie maal zo hoge verdachtenpercentages bij sommige herkomstgroepen zijn niet noodzakelijkerwijs onveranderbaar. Uit recente cijfers is overigens niet helder of er wat dit betreft daadwerkelijk vooruitgang wordt geboekt. De schoolprestaties van allochtone kinderen verbeteren gemiddeld steeds meer, maar de arbeidsmarktpositie van veel allochtone groepen is daarentegen nog

altijd zwak (SCP/WODC/CBS, 2005; Bijl e.a., 2005). De geschiedenis heeft ons wel geleerd dat het in ieder geval geen vanzelfsprekendheid is dat de tweede generatie migranten, die in Nederland is geboren, beter presteert of meer maatschappelijk succes heeft dan de eerste. Vijfentwintig jaar geleden was alom het geloof aanwezig dat migranten, als zij hier maar lang genoeg zouden zijn, zich eenvoudigweg zouden invoegen in en conformeren aan de Nederlandse samenleving, en dat hun kinderen het beslist beter zouden hebben. Van dat geloof zijn we nu wel af. Integratieprocessen zijn veel complexer dan gedacht en te zien is dan ook dat bij bepaalde herkomstgroepen de tweede generatie zelfs aanzienlijk meer crimineel gedrag vertoont dan de eerste generatie. Criminogene factoren zijn duidelijk niet gelijk verdeeld over de herkomstgroepen en de generaties en, zoals eerder gezegd, in de meeste gevallen is het oorzakelijk verband met feitelijk crimineel gedrag niet sterk. Of anders gezegd: onze kennis van de achterliggende oorzaken van verschillen in criminaliteit is nog heel beperkt. Om voor de toekomst te kunnen voorspellen of de criminaliteitspercentages zullen dalen, zal onderzocht moeten (blijven) worden of crimineel gedrag bij verschillende herkomstgroepen – en daarbinnen bij de verschillende generaties – dezelfde oorzaken heeft. En vervolgens zal moeten worden nagegaan wat de prevalentie van risicofactoren bij elk van die groepen is en waar sprake is van een accumulatie van risicofactoren.

Ook het effect op de criminaliteitscijfers van de binnenkomst in Nederland van nieuwe groepen is niet eenvoudig te voorspellen. De afgelopen jaren zijn relatief veel laagopgeleide migranten van Turkse en Marokkaanse herkomst naar Nederland gekomen in het kader van gezinsvorming. Het recente overheidsbeleid om hogere eisen te stellen aan immigranten teneinde hun kansen op integratie in de Nederlandse samenleving te vergroten, kan als neveneffect hebben dat zij – of hun kinderen – in vergelijking met de huidige groepen minder in de criminele statistieken zullen gaan voorkomen.

De komende decennia zal volgens de huidige prognoses het percentage jongeren en jongvolwassenen – de risicogroep voor criminaliteit – onder de allochtone groepen maar heel beperkt dalen. Om de criminaliteitscijfers naar beneden te krijgen, zal er naast criminaliteitsbestrijding veel energie gestoken moeten worden in criminaliteitspreventie die zowel structureel moet zijn – creëren van sociaal-economische kansen – alsook zich moet richten op de individuen en de groepen waartoe zij behoren. Hierboven hebben

we al gewezen op de uiteenlopende opvoedingspatronen, de generatie- en acculturatieconflicten, de verschillen in sociale controle op jongeren tussen groepen als factoren die meespelen bij de mate waarin crimineel gedrag gaat optreden. Preventie door niet-justitiële instanties als de jeugdzorg en het onderwijs en direct betrokkenen naast justitiële criminaliteitsbestrijding moet dan ook niet veronachtzaamd worden om de huidige hoge criminaliteitscijfers bij veel allochtone herkomstgroepen aan te pakken.

Literatuur

Blom, M., J. Oudhof e.a. (red.)

Verdacht van criminaliteit; allochtonen en autochtonen nader bekeken

Den Haag, WODC/CBS, 2005, WODC-cahier nr. 2005-2

Blom, M., A.M. van der Laan e.a.

Monitor Jeugd terecht 2005

Den Haag, WODC, 2005, WODC-cahier nr. 2005-17

Bijl, R.V., A. Zorlu e.a.

Integratiekaart 2005

Den Haag, WODC/CBS, 2005, WODC-cahier nr. 2005-16

CBS

Allochtonen in Nederland

Voorburg/Heerlen, Centraal Bureau voor de Statistiek, 2004

Heide, W. van der,

A. Th. J. Eggen (red.)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2001; ontwikkelingen en achtergronden

Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2003, Reeks Onderzoek en beleid, nr. 211

Halt Nederland, 2004

Jaarcijfers 2003

Breda, Broese & Peereboom, 2004

Hopkins Burke, R.

An introduction to criminological theory

Portland (Oregon), Willan Publishing, 2001

Junger, M., K. Wittebrood e.a.

Etniciteit en ernstig en gewelddadig crimineel gedrag

In: R. Loeber, N.W. Slot e.a. (red.), *Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie; omvang, oorzaken en interventies*, Houten/Diegem, Bohn Stafleu en Van Loghum, 2001

Kromhout, M., M. van San

Schimmige werelden; nieuwe etnische groepen en jeugdcriminaliteit

Den Haag, Boom Juridische uitgevers, 2003, Reeks Onderzoek en beleid, nr. 206

Lammers, J., W. van Tilburg e.a.

Landelijke criminaliteitskaart 2004; een analyse van geregistreerde misdrijven en verdachten op basis van HKS-gegevens

Zoetermeer, Dienst Nationale Recherche Informatie, 2005

Leuw, E.

Criminaliteit en etnische minderheden; een criminologische analyse

Den Haag, WODC, 1997

Loeber, R., N.W. Slot (red.)

Ernstige en gewelddadige jeugddelinquentie

Houten/Diegem, Bohn Stafleu Van Loghum, 2001

Loeber, R., D.P. Farrington

Verschillende oorzaken van delinquentie tussen etnische en nationale groepen?

Tijdschrift voor criminologie, 46^e jrg., 2004, p. 330-346

Ministerie van Binnenlandse Zaken

Criem-nota, over criminaliteit in relatie tot de integratie van etnische minderheden

Den Haag, Tweede Kamer, kamerstuk 25 726 nr. 1, vergaderjaar 1997-1998

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Integrale Veiligheidsrapportage 2000

Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2000

Ministerie van Justitie

Jaarnota Integratiebeleid 2004

Den Haag, Ministerie van Justitie, 2004

Ministerie van Justitie

Jeugd terecht; actieprogramma aanpak jeugdcriminaliteit 2003-2006

Den Haag, Ministerie van Justitie, 2002

Rijn, A.S. van, A. Zorlu e.a.

De ontwikkeling van de integratiekaart

Den Haag, WODC-CBS, 2004, WODC-cahier 2004-9

SCP

Rapportage minderheden 2003

Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau, 2003

SCP/WODC/CBS

Jaarrapport Integratie

Den Haag, SCP/WODC/CBS, 2005

Tilburg, W. van, M. Grapendaal

Allochtone verdachten in 1998; een beschrijving van de verdachtenpopulatie uit 1998 naar herkomst op basis van het HKS

Zoetermeer, Dienst Nationale Recherche, 2000

Tilburg, W. van, J. Lammers e.a.

Landelijke criminaliteitskaart 2003; een analyse van geregistreerde misdrijven en verdachten op basis van HKS-gegevens

Zoetermeer, Dienst Nationale Recherche Informatie, 2004

Grondslagen en verspreiding van de Tweede Demografische Transitie

R. Lesthaeghe en J. Surkyn*

De eerste demografische transitie (EDT) beschrijft de oorspronkelijke daling in de vruchtbaarheids- en sterftcijfers. Vanaf de achttiende en negentiende eeuw begon deze zich in westerse landen af te tekenen, en vanaf de tweede helft van de 20ste eeuw was deze ook in de rest van de wereld voelbaar. Er is inmiddels vrijwel geen land meer waar de vruchtbaarheidscijfers niet dalen als gevolg van het gebruik van anticonceptiemiddelen. Bovendien ging deze EDT gepaard met een radicale verandering in traditionele gezinsvormingspatronen. In westerse landen ging de daling van het vruchtbaarheidscijfer binnen het huwelijk hand in hand met een afname van het celibaat en een daling van de leeftijd waarop men trouwde, waarmee duidelijk werd afgeweken van het oude Malthusiaanse huwelijkspatroon. In de rest van de wereld gingen vrouwen die vroeger vaak op jonge leeftijd trouwden als gevolg van afspraken tussen families of naar afkomst, juist op veel latere leeftijd trouwen. Zij konden nu immers zelf hun partner kiezen. Ook economische overwegingen speelden hierbij een rol. De snelheid waarmee de geboorte- en huwelijkscijfers zich binnen de EDT hebben ontwikkeld is duizelingwekkend. In de jaren zestig

* Prof. dr. Ron Lesthaeghe is emeritus-hoogleraar demografie bij de Vrije Universiteit Brussel en momenteel gasthoogleraar aan de University of Michigan. Dr. Johan Surkyn is medewerker bij de onderzoekssectie Interface Demography van de Vrije Universiteit Brussel. Deze bijdrage is een vertaalde en ingekorte versie van een hoofdstuk uit de in 2007 te verschijnen bundel *International Family Change: Ideational Perspectives* van Jayakody, Rukmalie, A.Thornton, and W.G. Axinn (eds.), Mahwah NJ, Lawrence Erlbaum Associates. De auteurs van het artikel danken het Consortium van de European Values Surveys (EVS) voor hun opname van de vragen over vroeger samenwonen en scheiding in de vragenlijst voor 1999, waardoor de huishoudenposities zoals gebruikt in dit artikel verder konden worden afgestemd. Bovendien danken zij hetzelfde Consortium voor het gebruik van de nationale EVS-data, en David Coleman voor de dia's van zijn EAPS-Conference presentatie in Warschau in 2003.

van de vorige eeuw durfde niemand nog te voorspellen dat verschillende Afrikaanse bevolkingsgroepen ten zuiden van de Sahara anti-conceptie al in de jaren tachtig zouden invoeren, en dat dit nog vóór 2000 algemeen gebruik zou zijn in vrijwel alle landen in die regio. Vóór 1970 leek de EDT in vruchtbaarheidscijfers in demografische reuzen als India, Bangladesh, Pakistan en Indonesië nog ver weg. Men was ervan overtuigd dat culturele en economische aspecten samen een enorm obstakel vormden. Nu, zo'n dertig jaar later, gelooft niemand meer in 'enorme obstakels'. In dit korte tijdsbestek is de wereldgeschiedenis een heel andere richting ingeslagen. Het mag duidelijk zijn dat het demografische groeimomentum door het aandeel van jeugdigen in de wereldbevolking de komende veertig jaar nog altijd voor een aanzienlijke groei zal zorgen, maar het begin van het einde van de wereldbevolkingsgroei ligt toch duidelijk in de periode 1970-2000.

Maar zelfs nog voordat de EDT zich vanuit het Westen en Japan naar de onderontwikkelde landen verspreidde, waren de westerse bevolkingsgroepen al aan een verschuiving begonnen die allang niet meer paste binnen de klassieke 'demografische transitietheorie'. De daling in het vruchtbaarheidscijfer stopte niet bij twee kinderen gemiddeld, en het westerse huwelijk bleef niet 'jong' en trok ook niet langer het merendeel van mannen en vrouwen. Deze ontwikkelingen lijken niet te resulteren in een gebalanceerde, stationaire bevolking zonder bevolkingsgroei waar geen of nauwelijks behoefte is aan immigranten. De 'Tweede Demografische Transitie' (TDT) heeft daarentegen geleid tot vruchtbaarheidscijfers die duurzaam beneden het vervangingsniveau liggen, tot het ontstaan van vele leefsystemen naast het huwelijk, tot de ont koppeling tussen huwelijk en voortplanting, maar zeker niet tot een stationaire bevolking. In plaats daarvan staat de westerse bevolking inkrimping te wachten. En het is alleen dankzij immigratie dat deze krimp in vele Europese landen nog niet heeft ingezet. Daarnaast is er een aanzienlijk vergrijzingseffect doordat mensen steeds langer leven en de vruchtbaarheidscijfers voortdurend beneden het vervangingsniveau liggen. De eerste tekenen van de TDT doen zich al voor in de jaren vijftig van de vorige eeuw: het aantal scheidingen steeg, met name in de VS en Scandinavië, en het afscheid van een levenslang verbond werd gerechtvaardigd door de verklaring dat een 'goede scheiding beter is dan een slecht huwelijk'. Hierna volgde vanaf de tweede helft van de jaren zestig en na de babyboom ook

de daling in vruchtbaarheidscijfers. Bovendien veranderde de leeftijd waarop mensen voor de eerste keer trouwden, en werd het aandeel alleenstaanden groter. Snel hierna werd duidelijk dat het aandeel samenwonenden vóór het huwelijk groeide en dat men na een scheiding of weduwschap minder vaak opnieuw huwde en vaker ging samenwonen. En in de jaren tachtig verspreidde ook het krijgen van kinderen bij samenwonende stellen zich vanuit Scandinavië naar de rest van West-Europa. In Frankrijk en Groot-Brittannië ligt het aantal buitenechtelijke geboorten nu op ruim 40%. In 1960 was dat voor beide landen nog 6%.

In dit artikel zullen we nader ingaan op de vraag wat de TDT onderscheidt van de EDT en waarom deze niet kan worden beschouwd als slechts een voortzetting van de EDT. We laten zien dat de TDT niet een uniek West-Europees verschijnsel is maar zich ook voordoet in de Mediterrane regio en in Oost-Europa. Voorts analyseren we de samenhang tussen demografische veranderingen en veranderingen in waardepatronen. Daarbij moet men denken aan opvattingen over huwelijk, opvoeding, seksuele moraal, tolerantie voor anders denken en minderheden, (non-)conformisme, gezagsgetrouwheid, persoonlijke vrijheid en autonomie en dergelijke. Ten slotte geven we een antwoord op de vraag of het waarschijnlijk is dat de TDT zich ook over andere continenten en samenlevingen zal verspreiden.

Waarin onderscheidt de TDT zich van de EDT?

Het idee van het *onderscheidend karakter* van de TDT vloeit direct voort uit Philippe Ariès' analyse van de geschiedenis van de jeugd (1962). Tijdens de EDT was de afname in vruchtbaarheidscijfers het 'gevolg van de enorme sentimentele en financiële investering in het kind' (dat wil zeggen, het 'koning kind-tijdperk' om Ariès' term te gebruiken), terwijl tijdens de TDT de motivatie voor ouderschap verschuift naar zelfontplooiing van de volwassene in zijn rol of levensstijl als ouder of als completer en voldaan mens.

Deze radicale verschuiving steunt ook op de innovatie van anti-conceptie die zeer effectief is gebleken. Tijdens de EDT worstelen volwassenen met de vraag of ze anticonceptie zullen gebruiken ter voorkoming van zwangerschap. Tijdens de TDT is de belangrijkste vraag of men zal stoppen met anticonceptie om zwangerschap mogelijk te maken.

Voor de eigenheid van de TDT pleit ook het volgende. Zoals Richard Easterlin (1973) heeft betoogd, bieden kleine cohorten grotere werkgelegenheid en ligt de leeftijd waarop men huwt en kinderen krijgt lager. In grote cohorten gelden precies tegengestelde levenskansen, met de daarbij behorende demografische respons. Deze theorie is een prima verklaring voor de huwelijks- en babyboom van de jaren zestig, en ook voor de daarop volgende 'baby bust' van de jaren zeventig. Maar de theorie voorspelt tevens verdere cycli die voortborduren op de eerdere, en verwacht dus dat de vruchtbaarheidscijfers uiteindelijk boven het vervangingsniveau zullen uitkomen zodra de mensen in de kleinere cohorten zelf kinderen krijgen. Sinds halverwege de jaren tachtig zijn we ervan overtuigd dat de vruchtbaarheidscijfers beneden het vervangingsniveau niet alleen veel langer aan zouden kunnen houden, maar zelfs een 'intrinsiek' kenmerk van een nieuw demografisch patroon zouden kunnen zijn.

Tegengestelde huwelijkspatronen

Zoals wij al eerder schreven, is het eerste grote verschil tussen de EDT en TDT de tegengestelde huwelijks-trend. Het late Malthusiaanse huwelijkspatroon in West-Europa verwaterde, met name als gevolg van de groei van loonarbeid. Deze basistrend naar een vroeger en universeler huwelijk voltrekt zich tot midden jaren zestig. Daarmee ligt de jongste gemiddelde huwelijksleeftijd sinds de Renaissance halverwege de twintigste eeuw. Bovendien zien we deze ontwikkeling juist in die gebieden in West-Europa die sinds de negentiende eeuw werden gekenmerkt door een hoog percentage buitenechtelijke kinderen en kinderen van ongehuwd samenlevenden. Een dergelijk gedrag strookte immers niet met zowel religieuze als seculiere meningen over wat een echt gezin precies was. Na 1900 daalden overal in Europa het percentage buitenechtelijke geboorten.

Vanaf 1965 begon daarentegen de leeftijd waarop men huwde weer te stijgen en het cohort percentage voor 'ooit-gehuwden' te dalen (Raad van Europa, 2004). Dit was niet alleen het gevolg van de nieuwe trend waarin men voor het huwelijk een poos ging samenwonen, maar ook van het op latere leeftijd verlaten van het ouderlijk huis en het vaker en langer alleenstaand wonen. Wat eveneens bijdroeg aan dit proces was de langere scholingsduur van zowel mannen als vrouwen vanaf de jaren vijftig. Maar het bleef niet alleen bij

een stijging van de huwelijksleeftijd, ook het aantal buitenechtelijke geboorten nam toe. In veel opzichten is de latere trend tot op zekere hoogte de 'wraak van de geschiedenis': het percentage samenwonenden en buitenechtelijke geboortes is nu vaak het hoogst in die gebieden waar dit ook in de negentiende en de vroege twintigste eeuw het geval was.

De tweede tegenstelling tussen EDT en TDT heeft betrekking op scheidingen en tweede of volgende huwelijken. In de EDT draaide het met name om het versterken van het huwelijk en de familie. Scheiden was onderworpen aan strenge wetgeving. In de TDT kwam een einde aan een lange periode van een laag scheidingspercentage en stond het principe van een uniek, levenslang wettelijk partnerschap ter discussie. Dit nam de vorm aan van een rationele 'utiliteitsevaluatie' van het huwelijk in termen van welzijn van op de eerste plaats de volwassenen en op de tweede plaats de kinderen. Een en ander ging gepaard met een aanval op de hypocrisie van de eerdere restrictieve scheidingswetgeving die het concubinaat in de hand werkte. Een versoepeling van de wetgeving volgde in West-Europa, de VS, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland in het spoor van een stijgende demografische trend.

De toename van het aantal stijgingen in die begintijd kan worden gezien als een uitdrukking van de toegenomen autonomie van het individu. Dit individu ging zich afzetten tegen de door de Kerk en de Staat opgelegde morele verplichtingen.

Tot slot kennen EDT en TDT ook tegengestelde hertrouwpatronen. Bij de eerste waren het voornamelijk weduwen en weduwnaars die hertrouwden, terwijl voor gescheiden mensen een nieuw huwelijk een nieuw begin betekende en het begin van een nieuw gezin: 'nieuwe kinderen voor een levenslang commitment'. Met andere woorden, ondanks scheidingen werd het instituut huwelijk zelf niet ernstig bedreigd. Bovendien zorgden de nieuwe huwelijken voor een hernieuwde impuls van de vruchtbaarheidscijfers. Hiervan is niets over in de TDT: huwelijken tussen weduwen of weduwnaren of gescheiden mensen nemen af ten gunste van samenlevingsverbanden of andere lossere verbanden zoals lat-relaties of intieme vriendschappen. Behalve dat dit belastingtechnisch gunstig kan zijn, of dat hiermee de erfenis van iemands eigen kinderen wordt beschermd, hebben deze verbanden als voordeel dat hierdoor alle mogelijkheden openblijven en de autonomie van mensen wordt beschermd.

Met andere woorden, deze nieuwe verbanden geven ook uiting aan de individuele wensen van mensen om 'de toekomst open te houden' met minimaal verlies aan sociaal kapitaal.

Tegengestelde vruchtbaarheidspatronen

Tijdens de EDT hebben vruchtbaarheidscijfers meer en meer betrekking op slechts gehuwden. Anticonceptie is vooral van invloed op vruchtbaarheidscijfers op oudere leeftijd en langerdurende huwelijken. De gemiddelde leeftijd bij de geboorte van het eerste kind neemt af en slechts een kleine minderheid gehuwden blijft kinderloos. Er zijn voorbeelden van vruchtbaarheidscijfers tijdens de EDT die onder het vervangingsniveau liggen, maar het gaat dan om periodes van diepe economische recessie of oorlog. In betere omstandigheden, bijvoorbeeld na de Tweede Wereldoorlog, lagen de vruchtbaarheidscijfers ver boven het vervangingsniveau. Dit geldt niet alleen voor de intervalindicatoren, maar ook voor het cohortniveau. De babyboom en de 'huwelijksboom' van eind jaren vijftig en begin jaren zestig zijn de laatste typische kenmerken van de EDT (waarbij het groeiend aantal scheidingen in die periode al een voorbode van de TDT is). Nog een saillant detail van het EDT-vruchtbaarheidscijferpatroon was de sterke samenhang met falende anticonceptie.

Tot de jaren zestig gebruikte de arbeidersklasse voornamelijk *coitus interruptus* als anticonceptie en hoger opgeleiden en meer gelovige stellen onthouding tijdens de vruchtbare dagen. Bij beide methodes ging het wel eens mis, wat resulteerde in zwangerschappen. Dit zorgde er mede voor dat vruchtbaarheidscijfers boven het vervangingsniveau lagen. Naarmate deze zwangerschappen op gevorderde leeftijd steeds ongewenster werden, groeide de vraag naar efficiëntere anticonceptie.

De TDT begint met een revolutie op vele gebieden, die stuk van stuk van invloed zijn op de vruchtbaarheidscijfers. Allereerst was er de anticonceptie-revolutie met de uitvinding van de pil en de herontdekking van het spiraaltje. Deze werden zeer snel geperfectioneerd. Vooral de hormonale anticonceptie bleek geschikt voor het uitstellen en spreiden van zwangerschappen. Na een tussenperiode waarin veel huwelijken als 'moetjes' werden gesloten (vooral in de periode 1965-1975), kwam het gebruik van zeer efficiënte en betrouwbare anticonceptie op jonge leeftijd in zwang. Het doel, het kinderen baren, kon zo uitgesteld worden.

Daarbovenop kwam ook de seksuele revolutie. Dit bleek een krachtige reactie op het idee dat seks alleen binnen het huwelijk paste en voornamelijk was bestemd voor voortplanting. Jongere generaties waardeerden seks voor wat het was en beschuldigden de generatie van hun ouders van hypocrisie. Met de TDT daalde de leeftijd waarop men voor het eerst geslachtsgemeenschap had.

Ten derde was er de geslachtsrevolutie. Vrouwen waren niet langer meer ondergeschikt aan mannen en hun echtgenoten, maar eisten het recht op zelf hun zwangerschap te regelen. Niet langer ondergingen zij de 'fatale ongelukken van de natuur', en deze nadrukkelijke wens voor 'biologische autonomie' werd duidelijk in de hierop volgende zoektocht naar liberalisering van abortus provocatus. Tot slot pasten deze 'drie revoluties' binnen het kader van de algemene afwijzing van autoriteit en van een totale reorganisatie van de normatieve structuur. Ouders, opvoeders, kerken, het leger en een groot deel van het overheidsapparaat stonden terecht. Collectief gedrag werd niet langer in banen geleid door een gezinsideologie gesteund door zowel de Kerk als de Staat. Deze ideële heroriëntatie, zonet revolutie, ontvouwde zich tijdens de hoogtijdagen van de economische groei, en omvatte alle aspecten van de TDT.

Voor wat betreft het TDT-vruchtbaarheidscijfer vertaalde dit zich heel algemeen als een uitgesproken mate van uitstel. De gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind kregen binnen een seksuele relatie steeg in verschillende West-Europese bevolkingsgroepen vrij snel tot ongekende hoogten. Het netto-resultaat was een vruchtbaarheidscijfer dat onder het vervangingsniveau lag: zonder etnische componenten (zoals de Hispanics en zwarte bevolkingsgroepen in de VS en de Maori's in Nieuw-Zeeland) kennen alle OECD-landen vruchtbaarheidscijfers die onder het vervangingsniveau van 2,05 kinderen liggen. De meeste cohorten van 's werelds blanke (+ Japanse) nationale bevolking geboren na 1960 zullen dat niveau niet halen (zie Frejka en Calot, 2001; Lesthaeghe, 2001; Raad van Europa, 2004).

Toch zijn er ook grote onderlinge verschillen, die zeker niet alleen het gevolg zijn van immigratie. In het Westen liggen de vruchtbaarheidsniveaus in Scandinavische, Britse en Franse cohorten geboren in 1960 nog altijd dichtbij het vervangingsniveau. Voor Oostenrijk, heel Duitsland en Italië is dit cohortniveau echter tot minder dan 1,70 gedaald. In Midden- en Oost-Europa krijgt het cohort van 1960 nog altijd gemiddeld twee kinderen, maar dit is niet het geval in de

Russische Federatie, Slovenië en de drie Baltische staten (Raad van Europa, 2004). Dat veel mensen het krijgen van kinderen uitstellen tot op latere leeftijd leidt in West- en Zuid-Europese landen niet echt tot een 'inhaalslag'. Het effect ervan is gering, gezien de vruchtbaarheidscijfers van minder dan 1,5.

Het resultaat van een aanhoudend vruchtbaarheidspercentage onder het vervangingsniveau is dat een ander kenmerk van de TDT in de maak kan zijn: een aanhoudende afhankelijkheid van internationale migratie waarmee de bevolkingskrimp gedeeltelijk opgevangen kan worden en die zich anders binnen een paar jaar zou openbaren.

Onderliggende maatschappelijke contrasten

Tot zover hebben we het voornamelijk gehad over de verschillen tussen de EDT en de TDT vanuit hun demografische contrasten. Maar beide demografische transitie hebben natuurlijk hun wortels in twee duidelijke historische periodes van maatschappelijke ontwikkeling.

Met uitzondering van de zeer vroege geboortedaling in Frankrijk en een aantal andere kleine gebieden in Europa, is de EDT grotendeels integraal onderdeel van een ontwikkelingsfase waarin economische groei tot materiële aspiraties en betere materiële leefomstandigheden leidt. Waar het in huishoudens in de periode 1860-1960 nog voornamelijk om draaide was het verhogen van het reële inkomen van het huishouden, het verbeteren van de werk- en leefomstandigheden, het verhogen van de gezondheid- en levensverwachtingstandaarden, het verbeteren van het menselijk kapitaal door te investeren in educatie, en het bieden van een vangnet voor allen via de geleidelijke opbouw van een sociale verzekeringsstelsel. In Europa werden deze maatschappelijke doelen gedeeld en bevorderd door alle ideologische, religieuze of politieke facties of 'zuilen'. Hierbinnen vormde solidariteit een centraal concept.

Alle zuilen hadden voorts hun eigen ideeën over de wenselijke evolutie van het gezin. Voor de religieuze zuilen waren deze noties allereerst gebaseerd op de heiligheid van het huwelijk. Hun inzet voor een saamhorig huwelijksgezin werd echter ook ingegeven door de angst dat de industriële maatschappij zou leiden tot immoraliteit, sociale pathologie en atheïsme. De seculiere zuilen (dat wil zeggen de liberalen en socialisten) zagen eveneens het gezin als de eerste

verdedigingslinie tegen de sociale kwalen van de negentiende eeuw, en als de fundering voor het opbouwen van een nieuwe sociale orde. Het gezin werd dus door alle zuilen, al was het om verschillende redenen, gezien als de hoeksteen van de samenleving. De materiële en morele verheffing zou bovendien het meest gebaat zijn bij een duidelijke taakverdeling tussen man en vrouw binnen het gezin: echtgenoten namen hun verantwoordelijkheid als toegewijde kostwinner, en echtgenotes zorgden voor de kwaliteit. Om dit te kunnen realiseren moesten de inkomens van de mannen hoog genoeg zijn opdat de vrouwen de rol van huisvrouw op zich konden nemen. Met andere woorden, alle zuilen, dus ook de socialistische en zelfs de communistische, droegen bij aan de *embourgeoisement* van de arbeidersklasse door het model van kostwinner-huisvrouw te bevorderen.

Kortom, voor alle sociale klassen moest er één enkel gezinsmodel zijn dat gediend moest worden door strak geordende levenslooptransities: geen huwelijk zonder stevige financiële basis of vooruitzichten, en voortplanting uitsluitend binnen het huwelijk. De Malthusiaanse voorwaarden voor een 'verstandshuwelijk' werden aangepast aan de sociale aspiraties van de nieuwe industriële maatschappij.

De TDT daarentegen was gebaseerd op de opkomst van de 'hogere-ordebehoeften' bijvoorbeeld gedefinieerd door Maslow (1954). Toen de basismateriële behoeften, met name die van financiële zekerheid op de lange termijn, waren bevredigd via de voorzieningen aangereikt door de welzijnstaat, kwamen de meer existentiële en expressieve behoeften op. Deze richtten zich op zelfontplooiing in het formuleren van doelen, individuele autonomie in het kiezen van middelen, en erkenning voor de realisatie hiervan. Deze functies komen op allerlei gebieden naar voren, en dit is de reden dat de TDT gekoppeld kan worden aan zo'n brede reeks empirische indicatoren van verandering van ideeënvorming.

Op politiek gebied kwam de hogere orde van 'postmaterialisten' (Inglehart, 1970) tot uiting in, bijvoorbeeld, een zoektocht naar een directere democratie voor de gewone man, een open vorm van regering, verwerping van vriendjespolitiek, afname van levenslange loyaliteit aan politieke of religieuze zuilen (=ontzuiling), en de opkomst van ecologische en andere op kwaliteit in plaats van kwantiteit gerichte zaken op de politieke agenda. Het nadeel van dit alles was het steeds grotere wantrouwen jegens de politiek en instellingen

en groeiende politieke autonomie die weer kon leiden tot rechts-radicaal gedachtegoed. De staat werd daarbij dan niet langer gezien als welwillende verzorger, maar als een soort Orwelliaanse 'big brother'. Een uitvloeisel daarvan was de ont koppeling van civiele, professionele en gemeenschapsgerichte netwerken (bijvoorbeeld Putnam, 2000). Het is echter waarschijnlijk dat deze gedeeltelijk zijn vervangen door expressievere (fitnessclubs, meditatie-bijeenkomsten) of affectievere (vriendschappen) soorten sociaal kapitaal. Werkwaarden en socialisatiewaarden vertoonden eveneens een duidelijke verschuiving ten gunste van de expressieve kenmerken, en bovenal, het afstand nemen van het respect voor autoriteit. Op het eerste gebied is men niet langer tevreden met goede materiële voorwaarden (loon, baan zekerheid, vakanties), maar hecht men steeds meer waarde aan expressieve kenmerken (bijvoorbeeld interessant werk, contact met anderen, werk dat aansluit op iemands capaciteiten, uitdagend en innovatief werk, variatie in taken, flexibel gebruik van tijd, enzovoort). Natuurlijk is deze 'anti-Fordist' oriëntatie in eerste instantie het resultaat van hogere educatie en de toename van witteboordenbanen (bijvoorbeeld Kohn, 1977), maar deze heeft zich nu verspreid naar alle sociale klassen en soorten banen. Een stevige parallel is ook te vinden op het gebied van socialisatie (bijvoorbeeld Alwin, 1989): alle elementen die typerend zijn voor conformiteit (gehoorzaamheid, orde en netheid, ijver en hard werken, traditionele geslachtsrollen, religieus geloof) en die gekoppeld zijn aan sociale oriëntatie (loyaliteit, solidariteit, medeleven met anderen) hebben geleidelijk plaatsgemaakt voor expressieve kenmerken die de persoonlijkheid benadrukken (interesse in het hoe en waarom, vermogen om voor zichzelf te denken, zelfpresentatie, onafhankelijkheid en autonomie). Overbodig te zeggen is dat de zoektocht naar beter gebalanceerde geslachtsverhoudingen ook binnen dit kader van articulatie van hogere-ordebehoeften en expressieve sociale rollen past.

Opgemerkt zij dat de demografische implicaties van de TDT voor de toekomst fundamenteel verschillen van de evenwichtimplicatie van de EDT. De TDT verwacht veel stormen op zee:

- uitgesproken vergrijzing als gevolg van een te laag vervangingsniveau, en daarom meer druk op de basisprincipes van de welvaartstaat;

- grotere afhankelijkheid van immigratie en dus een verdere uitbreiding van multi-etniciteit; en multiculturele kenmerken in maatschappijen;
- geringere nadruk op sociale cohesie en
- een grotere gezinsinstabiliteit en gerelateerde sociale problemen (bijvoorbeeld armoede bij alleenstaanden of eenoudergezinnen).

De TDT als pan-Europees fenomeen

Tegen het eind van de jaren tachtig leek een aantal kenmerken van de TDT bij de noordelijke hellingen van de Alpen en de Pyreneeën halt te houden: het aantal mensen dat hier samenwoonde bleef zeer laag, en ook was er geen of nauwelijks sprake van een stijging in het aantal buitenechtelijke geboortes. In plaats daarvan bleven jonge volwassenen voornamelijk thuis wonen of hiermee stevige banden houden. Ook tot 1990 bleven de eerdere patronen voor zowel het huwelijk als vruchtbaarheidscijfers in Midden- en Oost-Europa gehandhaafd. Vijftien jaar geleden kon men nog stellen dat de TDT een 'parochiale' idiosyncrasie zou blijven, beperkt tot West- en Noord-Europa. Toegegeven, de kenmerken van de TDT waren ook te zien bij Europese bevolkingsgroepen over de oceanen (Canada, Australië, Nieuw- Zeeland en de VS), maar ze waren nog steeds niet de twee genoemde geopolitieke grenzen op het oude continent overgestoken.

Midden- en Oost-Europa

Voor Midden- en Oost-Europa veranderde dit beeld volledig na de val van de communistische regimes in 1989. Alle kenmerken van de TDT deden zich tegelijkertijd voor: de leeftijd waarop men voor het eerst trouwde en die in de daaraan voorafgaande periode redelijk 'jong' was gebleven, begon te stijgen, het percentage samenwonenden voor het huwelijk nam toe, net als het percentage buitenechtelijke geboorten. In combinatie met latere stelvorming was er ook een dramatisch uitstel van geboorten op alle leeftijden en pariteiten. In Midden- en Oost-Europa daalde het totale vruchtbaarheidscijfer tot minder dan 1,5 kinderen en zelfs minder dan 1,3. Er werd een nieuwe term bedacht: 'laagste lage vruchtbaarheidscijfers' (Kohler e.a., 2001). Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk systematisch

uitstel de intervalmetingen zwaar drukte. Toch is het nog niet helemaal duidelijk in hoeverre de cohort vruchtbaarheidscijfers zich nog zal herstellen. De uitkomst lijkt echter dat de vruchtbaarheidscijfers in ieder geval ver onder het vervangingsniveau zullen blijven liggen. In 2002 kenden alle voormalige communistische landen nog altijd een totaal vruchtbaarheidscijfer van onder de 1,35 tot zelfs 1,10 in Oekraïne. De enige uitzonderingen hierop vormden Albanië, met een totaal vruchtbaarheidscijfer van waarschijnlijk rond de 2,0, en Macedonië dat samen met Servië-Montenegro een niveau van zo'n 1,75 kende.

Lange tijd was men ervan overtuigd dat deze vruchtbaarheidsdalingen en het uitstel van huwelijken het gevolg waren van de economische crisis (zie bijvoorbeeld UN Economische Raad voor Europa, 2000). De transitie naar het kapitalisme was immers zeer pijnlijk: het betekende het einde aan een baan voor het leven, er was minder werk voor vrouwen, er was een sterke daling in de levensstandaard, een afname in overheidssteun voor gezinnen, privatisering van de huizenmarkt, en in verschillende landen ook een zeer duidelijk zichtbare stijging van de armoede.

Maar jongere demografen, vooral in Rusland (Zakharov en Ivanova, 1996; Zakharov, 1997) en Tsjechië (Zeman e.a., 2001; Rabusic, 2001; Sobotka, 2002) waren van mening dat niet alleen de crisis verantwoordelijk was voor deze ontwikkelingen, maar dat er een TDT aan zou kunnen komen. Na 1997 trok de economie van verschillende voormalige Oostbloklanden aan, net als het inkomen per hoofd van de bevolking. Dit betekende echter niet een terugkeer naar de eerdere huwelijkspatronen. Bovendien bleef men het krijgen van kinderen uitstellen. Ook de gestage groei van het aantal buitenechtelijke geboorten, die zich trouwens vaak al vóór 1989 had ingezet, zette zich voort en versnelde zelfs. In achttien landen waren er slechts vijf waar het niveau buitenechtelijke geboortes in 2002 onder de 20% lag. Bovenaan stonden vier landen die het Noord-Europese niveau hadden bereikt van meer dan 40% (Raad van Europa, 2004).

Vijftien jaar eerder hadden deze landen nog percentages van tussen de 3 en de 15 procent, en alleen het voormalige Oost-Duitsland stak hier met 34% buitenechtelijke geboortes in 1985 ver bovenuit. Hoewel deze snelle stijging ook het gevolg was van de stijging van het percentage eerste kinderen in het dalende totaal, was het zonder twijfel een afspiegeling van het feit dat voortplanting buiten het

huwelijk en binnen andere samenlevingsvormen ook in Midden- en Oost-Europa steeds meer voorkwam.

Men lijkt nu tot de conclusie te zijn gekomen dat de economische crisis inderdaad het vroegere demografische patroon heeft gedestabiliseerd, maar dat de TDT al vóór 1990 in de maak was en dat deze zich nu verder ontwikkelde, dat wil zeggen ook tijdens economisch herstel. Met andere woorden, de TDT is in Midden- en Oost-Europa een kenmerk dat niet meer weg te denken is, net als in het Westen. En alweer doet deze zich voor als een saillant kenmerk van kapitalistische economieën en culturen die individuele autonomie als het hoogste belang erkennen en die de hogere-ordebehoeften ontwikkelen.

Zuid-Europa

In Zuid-Europa liet het uitstel van kinderen krijgen langer op zich wachten dan in het Westen, maar de intensiteit ervan was net zo opvallend. Bovendien bleek ook hier, net als in enkele westerse landen als Oostenrijk en tot op zekere hoogte ook in Duitsland (voormalig Oost-Duitsland), dat cohort geboortepatronen in Zuid-Europa nauwelijks tekenen vertoonden van herstel van de vruchtbaarheidscijfers na het bereiken van de leeftijd van dertig jaar (Lesthaeghe, 2001; Calot en Frejka, 2001). Dit betekent niet alleen dat de progressie naar het tweede of derde kind zeldzamer is dan in Noord- en West-Europa, maar dat in de jongere cohorten een groter percentage – meestal boven de 20% – helemaal geen kinderen krijgt. Dat alles bij elkaar werkt natuurlijk aanhoudende ‘laagste lage’ vruchtbaarheidscijfers in de hand en er is zeker geen sprake meer van een tijdelijk dipje waarna het vervangingsniveau snel zal worden hersteld.

Wat het Zuid-Europese aanvangspatroon van de TDT zo speciaal en uitzonderlijk maakte vergeleken met de noorderburen, was dat mensen niet het ouderlijk huis verlieten om zelfstandig als alleenstaande te wonen of om voor het huwelijk samen te wonen. Bovendien bleef het huwelijk de voornaamste voorwaarde voor voortplanting. Met andere woorden, er ontbrak een deel van het TDT-pakket. Voor dit fenomeen werden samenhangende verklaringen gegeven door Palomba (1995), Micheli (1996, 2000) en Dalla Zuanna (2001). Deze laatste auteur verwijst ook rechtstreeks naar Reher's (1998) onderscheid tussen het historisch ‘stevige

familiepatroon' in Zuid-Europa en het traditioneel 'zwakke' patroon in West- en Noord-Europa.

In het 'zwakke systeem' verlieten kinderen het ouderlijk huis al voor hun huwelijk om op eigen benen te staan gedurende een periode van celibaat alvorens te huwen. Historisch gezien werden zij bedienden, leerlingen, loon- en/of seizoenarbeiders, industriearbeiders, soldaten, zeelieden of geestelijken. In het huidige Noord- en West-Europa ligt in de welzijnsvoorzieningen nog altijd de nadruk op deze van oudsher genoten onafhankelijkheid in de vorm van studentenhuisvesting, beurzen, OV-jaarkaarten, uitkeringen voor jongeren en werkgelegenheidsprogramma's, en zelfs een minimuminkomen voor alleenstaanden onder de achttien jaar die niet meer thuis wonen. Het resultaat is dat mensen nog eerder het ouderlijk huis verlaten om zelfstandig te leven met anderen of om te gaan samenwonen. Bovendien leren jonge volwassenen verantwoordelijkheden te dragen en hoe zij op eigen benen moeten staan, waar zij later in hun leven baat bij hebben. Zelfs mannen leren voor zichzelf te zorgen, ook als het gaat om het verrichten van typisch huishoudelijke taken. Grotere gelijkwaardigheid tussen mannen en vrouwen is daarnaast ook gunstig voor de werkgelegenheid voor vrouwen, en omgekeerd. De levensstandaard van huishoudens is gebaseerd op twee inkomens, maar vrouwen kunnen bepaalde periodes vrij nemen voor hun gezin (bijvoorbeeld zwangerschapsverlof, optioneel verlof voor het grootbrengen van kinderen of de verzorging van een zieke partner of ouder, enzovoort). De partners kunnen ook alleen of samen kiezen voor een parttime baan, en dankzij de flexibiliteit op de arbeidsmarkt is dit ook mogelijk. Bovendien past dit patroon ook perfect binnen de verschuiving naar expressieve waarden en rollen, en vermindert deze de spanning tussen zelfontplooiing en ouderschap.

In het 'sterke familie' patroon blijven de familiebanden en solidariteit – zelfs trouw aan allianties van families zoals in Zuid-Italië – sterk aanwezig in het dagelijks bestaan. Mannen en vrouwen verlaten het ouderlijk huis alleen om te trouwen, en zonen kunnen hun vrouw zelfs opnemen in het ouderlijk huis. Moeders zorgen voor hun zonen, en deze rol wordt rechtstreeks overgenomen door de echtgenote van de man. De oude man-vrouwrollen blijven bestaan en mannen houden zich verre van huishoudelijke taken.

Bovendien houden deze familiebanden een leven lang stand, bijvoorbeeld tussen broers of zussen (in zaken bijvoorbeeld) en

tussen generaties. Nog steeds gaan ouderen bij hun kinderen wonen. Mediterrane gemeenschappen hebben bovendien hun welzijnsvoorzieningen afgestemd op het idee dat een dergelijke stevige familiale solidariteit blijft voortbestaan, en kennen zeer weinig mogelijkheden waarmee jongeren economisch een onafhankelijk bestaan kunnen opbouwen. Daarnaast is de huisvesting voornamelijk in handen van de particuliere sector en willen de meeste stellen een huis kopen. De relatief hoge huisvestingskosten vertragen over het algemeen het vertrek uit het ouderlijk huis. Als gevolg hiervan verlaten jongeren hun ouderlijk huis gemiddeld veel later dan in West- en Noord-Europa, en is het percentage samenwonenden of de vruchtbaarheidscijfers bij ongetrouwde stellen laag. In plaats hiervan blijven jongeren in hun 'vergulde nesten wonen waar hun ouders voor ze zorgen'. Voor vrouwen betekent het krijgen van een kind tevens het einde aan hun deelname aan het arbeidsproces, niet alleen omdat dit wordt verwacht van een 'goede moeder', maar ook omdat kinderopvang bijna niet voorhanden is en de terugkeer naar de eerdere baan moeilijk. De opportunitetskosten liggen dus hoger als gevolg van het aanhouden van de oude rolpatronen en inflexibele arbeidsmarkten. De ultieme uitkomst is wat Dalla Zuanna 'een Pyrrusoverwinning van het sterke familiesysteem' noemt, omdat deze, heel paradoxaal, zal verdwijnen als gevolg van het gebrekkige aanpassingsvermogen en het feit dat er te weinig kinderen worden geboren.

Maar betekent dit dan het einde van de geschiedenis? Blijft in het Mediterrane demografische systeem dit tot nu zo kenmerkende gebrek aan alternatieve huishoudens door jonge volwassenen in stand? De aanwezigheid van dergelijke huishoudens wordt niet routinematig bijgehouden door de Europese registratiesystemen. Dit betekent dus dat we moeten wachten op speciale onderzoeken (of af en toe een bevolkingsonderzoek) om de veranderingen in de verschillende soorten huishoudens bij te houden. Gegeven het feit dat de European Fertility and Family Surveys (FFS) van begin jaren negentig inmiddels verouderd zijn en bovendien slechts een overzicht geven van de ontwikkelingen van de jaren zeventig en tachtig, kampen we met een tekort aan indicatoren. Een gunstige uitzondering betreft de omstandigheid dat de meeste Europese landen nog altijd een onderscheid maken tussen geboorten binnen en buiten het huwelijk. En hoewel wij uit deze informatie niet kunnen afleiden wat het respectievelijke aandeel buitenechtelijke geboorten bij alleenstaande moeders en bij samenwonenden is, blijkt uit deze

cijfers wel dat voor de meeste West- en Noord-Europese landen het leeuwendeel bij deze laatste ligt. Buitenechtelijke vruchtbaarheids-cijfers bieden dus een imperfecte, maar nog altijd zeer bruikbare vroege indicator van TDT-progressie naar een latere fase, namelijk die van voortplanting bij samenwonende stellen.

Neem bijvoorbeeld Portugal, dat in de zuidelijke provincies traditioneel veel buitenechtelijke geboorten en geboorten bij samenwonenden kent (zie Livi-Bacci, 1971). Hier is het percentage buitenechtelijke geboorten sinds de jaren zeventig gestaag gegroeid. En als de Portugese cijfers worden vergeleken met die voor West-Europese landen, dan is deze stijging in Portugal een voorbode van eenzelfde toename in Nederland, België, Duitsland (de voormalige Bondsrepubliek) en Zwitserland. Spanje begon op een lager niveau, maar de curve hier loopt inmiddels gelijk met die van Portugal. In 2002 was het percentage buitenechtelijke geboorten in Spanje groter dan in Zwitserland. En er zijn nog meer verrassingen. Allereerst bestaat er een zeer stevige en aanhoudende stijging van de buitenechtelijke vruchtbaarheidscijfers in Malta in de afgelopen tien jaar. Ten tweede is er sprake van een gestage groei van de Italiaanse buitenechtelijke vruchtbaarheidscijfers. Deze begon zeer laag in de jaren zestig, maar de indicator staat inmiddels op 10%. Aan de hand van deze cijfers kan men eventueel concluderen dat het sterke familiesysteem in Italië wellicht iets sterker is dan dat in Portugal, Spanje of Malta, maar dat dit dus duidelijk niet ongevoelig is voor de TDT. Sterker nog, Italië is bezig met een inhaalslag vergeleken met het meest 'conservatieve' land in West-Europa, namelijk Zwitserland, waar samenleven inmiddels een veel voorkomend fenomeen is, maar waar toch een laag niveau buitenechtelijke vruchtbaarheid van slechts 10% wordt genoteerd.

Als derde bereikte ook Macedonië het 10%-niveau in 2000. En tot slot zien we ook in de laatste Mediterrane regio met 'sterke familiebanden', Griekenland en Cyprus, een opwaartse versnelling van de trend, hoewel het niveau buitenechtelijke geboorten nog te laag is om tot een eenduidige conclusie te kunnen komen. Maar, als Midden- en Oost-Europa volgen, en nu ook het Iberisch schiereiland en Malta, dan is het niet ondenkbaar dat ook de traditionele huishoudvormen in Italië en zelfs in Macedonië onder druk komen te staan. Het Oost-Mediterrane gebied is hiermee dan de laatste regio. Nu, na tien jaar, is de geschiedenis ook in Zuid-Europa de voorspelde richting ingeslagen.

West- en Noord-Europa

Tot slot willen wij er nog op wijzen dat het proces in West- en NoordEuropa nog niet is afgerond. Het percentage buitenechtelijke geboorten stijgt nog altijd in IJsland, Zweden, het oosten van Duitsland (de voormalige DDR), Noorwegen en Frankrijk. Het lijkt erop dat een percentage buitenechtelijke geboorten van 60% in deze koploperslanden tot de mogelijkheden behoort. Toch wijzen wij erop dat er ook een duidelijk conservatievere versie van de West-Europese TDT bestaat waarin woonvormen als alleenstaande, delende of samenwonenden weliswaar inmiddels gemeengoed zijn geworden, maar waar het huwelijk toch nog altijd wordt gezien als onderdeel van de stap tot ouderschap. Daarin wordt de beslissing tot ouderschap vaak als eerste genomen, gevolgd door de beslissing te trouwen. In deze omstandigheden stijgt het aantal buitenechtelijke geboorten weliswaar, maar minder snel en op een lager niveau. Goede voorbeelden hiervan zijn Zwitserland, het westen van Duitsland (de voormalige Bondsrepubliek), België (met name Vlaanderen) en tot op zekere hoogte ook Nederland. Ierland, daarentegen, lijkt nu een sprong te maken vanuit de meest conservatieve categorie naar de eerste, meest progressieve TDT-categorie. Waar het percentage buitenechtelijke geboortes in 1980 slechts 5% bedroeg, heeft Ierland inmiddels een percentage van 30% bereikt.

Waardeoriëntaties en huishoudenkeuzes

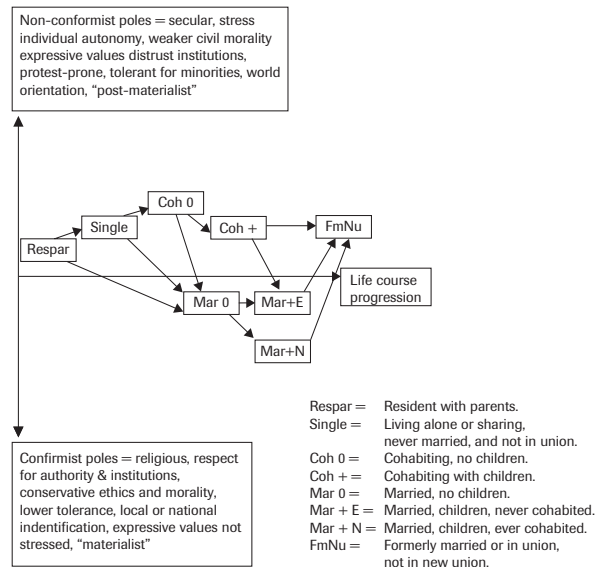
Een eerder artikel over de TDT (Lesthaeghe en Van de Kaa, 1986) stelde dat de nieuwe woonvormen, en met name het samenwonen, uitdrukkingen waren van seculiere en anti-autoritaire gevoelens van hogeropgeleide jongere cohorten met een meer egalitaire blik op de wereld, en die ook een grotere nadruk legden op de 'hogere-ordebehoeften'. Tegelijkertijd stonden de correlaties van Ingleharts 'postmaterialistische' oriëntatie hoog op de onderzoeksagenda van politieke wetenschappers. Zowel de Eurobarometer-onderzoeken in de EU als de eerste ronde European Value Surveys (EVS) van 1981 genereerden data voor een gedetailleerder empirisch onderzoek over houdingen en waardeprofielen in de verschillende maatschappelijke groeperingen, waaronder die gebaseerd op woonvormen. Ook in de VS trokken de statistische verbanden tussen woonvormen

en specifieke waardenoriëntaties de aandacht. Niet alleen realiseerde men zich dat cohorten langzaam maar zeker hogere niveaus van 'postmaterialisme' (Inglehart, 1985) en andere hogere-ordebehoeften bereikten (bijvoorbeeld Van Ryssel, 1989), maar ook dat er een recursieve relatie bestond tussen demografische keuzen en waardenoriëntatie. Zoals Thornton en collega's in Michigan aantoonde (1985, 1987, 1992), voedde een verdergaande secularisatie keuzen ten gunste van seks voor het huwelijk en niet-traditionele huishoudvormingspatronen, maar versterkte deze laatste tevens verdere secularisatie. Met andere woorden, er was sprake van een selectie in de verschillende soorten gedrag gebaseerd op bestaande waarden om mee te beginnen, gevolgd door een bevestiging van de versterking van deze waarden gebaseerd op de gedragskeuze. Het mag duidelijk zijn dat de statistische verbanden tussen waardenoriëntaties en de verschillende soorten huishoudens slechts de 'voetafdrukken' zijn van dit voortdurende levensloopselectieproces gevolgd door een bevestiging of ontkenning van waarden. Op basis van successieve steekproeven is het onmogelijk de twee richtingen van de betrokken causale relatie te ontwarren. Amerikaanse sociaal wetenschappers namen het voortouw in het organiseren van panelonderzoeken en het is met name op deze basis dat het recursieve model van selectie/aanpassing kon worden geverifieerd (bijvoorbeeld Waite, Kobrin e.a., 1986; Axinn en Thornton, 1993; Barber, 1998; Clarkberg, 2002). Meer recentelijk worden er inmiddels door een aantal Europese panels verschillende waardenoriëntaties bij opvolgende golfbewegingen gemeten, en ook zij lenen zich nu voor het ontrafelen van de causale componenten van de recursieve relatie (bijvoorbeeld Moors, 1997; Jansen en Kalmijn, 2002).

De 'footprints'-steekproef van het recursieve selectie- en adaptatiemodel

Er zijn inmiddels allerlei gedocumenteerde waarde-effecten die van invloed zijn op de keuzes ten aanzien van gezinsvorming (selectie-effect), en de manieren waarop de levensloopkeuzes terug te voeren zijn op waardeoriëntaties, ter versterking hiervan of om ze te veranderen (adaptatie-effect) (zie Lesthaeghe, 2002). In figuur 1 staat het beeld algemeen weergegeven. Allereerst hebben wij op de verticale as twee staven geplaatst: in de ene worden de non-conformistische en meer vrijheidsgezinde waarden gecombineerd (bijvoorbeeld

Figuur 1

nadruk op individuele autonomie, minder respect voor autoriteit, expressieve waarden van zelfontplooiing, secularisatie, tolerantie jegens alternatief gedrag en minderheden, wereldburgerschap, enzovoort), en in de andere de wat conventionele waardeoriëntaties (bijvoorbeeld respect voor traditie, ethische en religieuze waarden, vertrouwen in instellingen, solidariteit en sociale cohesie). Daarnaast hebben wij de transities naar de verschillende huishoudenfasen op de horizontale as gezet, kenmerkend voor de 'levenslooppgressie'. De opgaande pijlen geven aan dat een bepaalde transitie in een huishoudenpositie is gekoppeld aan een verschuiving in de non-conformistische waardenrichting, en de pijlen naar beneden naar transities gekoppeld aan waardeaanpassingen in conformistisch opzicht. Dit leidt tot de positionering van de verschillende leefomstandigheden langs deze verticale as van waardeoriëntaties. Dit is wat wij de 'footprints'-steekproef van het recursieve selectie/adaptatie model noemen. Het uitgangspunt is het inwonen van jongeren bij hun ouders (Respar). Globaal gezien blijkt uit dit onderdeel dat er een volgorde moet zitten in individuele huishoudenposities langs de verticale as van figuur 1. In deze volgorde zouden samenwonenden zonder kinderen

(Coh0) het hoogste moeten scoren op alle non-conformistische waardeoriëntaties, gevolgd door alleenstaanden en gescheiden mensen (FmNu) en daaropvolgend mensen die nog thuis wonen. Meer richting de conformistische pool staan dan de getrouwde stellen zonder kinderen, samenwonende ouders, en getrouwde ouders die ooit samenwoonden. Getrouwde ouders die nooit hebben samen-gewoond zouden de meest conservatieve groep moeten vormen.

Het 'footprints'-overzicht is om een aantal redenen belangrijk voor de TDT-theorie.

Allereerst verbindt het de demografische keuzes expliciet aan een dynamisch model van culturele verandering. Ten tweede kunnen de footprints empirisch worden gecontroleerd in representatieve steekproeven en voor een groot aantal onderwerpen. Ten derde kunnen we de footprints gebruiken om de geografische verspreiding van de TDT door Europa te volgen, en van hieruit naar andere, niet Europese omgevingen.

Dit laatste is met name mogelijk door de European and World Values Surveys. In deze onderzoeken worden respondenten in de leeftijdscategorie van 18 tot 45 gevraagd te reageren op in totaal tachtig stellingen over:¹

- huwelijk en scheiding, ouderschap, opvoeding, seksuele vrijheid, abortus;
- secularisme en religie;
- burgerlijke moraal, verdraagzaamheid, overheidsbemoediging met ethische kwesties;
- respect voor autoriteit, bereidheid tot verzet en protest;
- sociale afstand en tolerantie, aanvaarding van etnische en seksuele minderheden;
- belang van 'post-materiële' waarden;
- onafhankelijkheid en verbeelding tegenover conformisme en respect;
- oriëntatie op wereldwijde en internationale belangen versus nationale of plaatselijke belangen.

¹ Voor een uitgebreide verantwoording van de hier toegepaste onderzoeksmethode verwijzen wij naar het oorspronkelijke Engelstalige artikel in het in 2007 te verschijnen boek *International Family Change: Ideational Perspectives* van Jayakody, Rukmalie, A. Thornton, and W.G. Axinn (eds.), Mahwah NJ, Lawrence Erlbaum Associates. Dit artikel is tevens te raadplegen op www.vub.ac.be/SOCO/Lesthaeghe.htm.

Vervolgens kunnen waardeprofielen worden vastgesteld volgens de verschillende huishoudposities uit het 'footprints'-diagram. In alle grote regio's in Europa, waaronder de 'oude TDT'-landen als Zweden en Denemarken en in 'TDT-nieuwkomers' in Zuid-, Midden- en Oost-Europa blijkt de veronderstelde relatie tussen huishoudposities en mate van (non-)conformisme te bestaan.

De grootste verrassing die uit het onderzoek naar voren kwam, was dat de respondenten die nog thuis woonden een grote mate van heterogeniteit vertoonden aan de hand van de landengroepering zoals hier toegepast. Men zou verwachten dat in de landen waar de TDT al vroeg inzette, late thuiswonenden zeldzamer zijn en duidelijk een 'restgroep' vormen die achterblijft als gevolg van conservatievere waarden. Dit is zeker het geval in de Scandinavische groep. Maar het gaat niet helemaal op voor de Westerse groep, vooral niet in Frankrijk, waar de thuisblijvers een veel vrijheidsgezindere en niet-conformistische houding kennen. Het is duidelijk dat hier veel complexe mechanismen spelen die we onmogelijk via de eenvoudige en beperkte onderzoeken van het EVS-type kunnen vastleggen. Verder blijkt dat eerdere waarden en keuzes een langduriger indruk maken, zelfs na het doorlopen van andere transitie later in het leven.

Kan de TDT ook overslaan op niet-Westerse bevolkingsgroepen?

Op dit moment heeft iedereen zich neergelegd bij het feit dat de EDT wereldwijd een fenomeen is. Bovendien is iedereen het erover eens dat de EDT zich kan inzetten op ongeveer elk denkbaar niveau van economische ontwikkeling, in zowel landbouw- als stedelijke gebieden. Maar zal de TDT zich ook overal hetzelfde ontwikkelen? Deze vraag willen wij voor twee aparte demografische componenten beantwoorden. Allereerst, zullen de vruchtbaarheidscijfers beneden het vervangingsniveau zich tot ver buiten Europa uitspreiden en ook een intrinsiek onderdeel worden van de niet-Europese reproductieve systemen? En ten tweede, zal het huwelijkspatroon zich diversifiëren en ook nieuwe vormen van partnerkeuze en woonvormen omvatten?

Er bestaat reeds een gedegen feitelijke basis voor een bevestigend antwoord op de eerste vraag, zoals aangetoond door de meest recente totale vruchtbaarheidscijfers (TFR) die in 2000 in het United Nations Demografische Jaarboek (UN, 2002) zijn gepresenteerd.

Niet alleen Japan (meest recente TFR = 1,34), maar ook Zuid-Korea (1,41) en de gehele Chinese bevolking (vaste land (1,80)), Hong Kong (0,97), Macao (0,91) Taiwan (1,76) en Singapore (1,58) hebben momenteel te maken met een te laag vervangingsniveau of hebben hier al langer dan tien jaar mee te maken. Op dit moment schaart ook Thailand (TFR=2,0) zich bij deze groep landen. Een groot deel van het Verre Oosten is dus nu al onderdeel van de regio waar de vruchtbaarheidscijfers onder het vervangingsniveau liggen. Maar we zien deze ontwikkeling ook in andere landen waar de religie minder tolerant is en/of waar de levensstandaard lager ligt dan in de industrielanden in het Westen of het Verre Oosten. Opvallende voorbeelden van grotendeels islamitische bevolkingsgroepen met een vruchtbaarheidscijfer dat beneden het vervangingsniveau ligt zijn Kazachstan (TFR=1,75) en de Perzische bevolking in Iran (TFR=1,90). Zo ook de Caribische bevolking: Barbados (TFR=1,50), Cuba (1,60), Trinidad en Tobago (1,72), Martinique (1,80) en Puerto Rico (1,87). En tot slot worden ook vruchtbaarheidscijfers onder het vervangingsniveau gemeld door het Demografische en Gezondheidsonderzoek in verschillende Indiase deelstaten in 1998-1999 (International Institute for Population Sciences, 2000). Meer specifiek geldt dit voor Goa (1,77) en Kerala (1,96), en bovendien in de stedelijke delen van de staten Karnataka (1,89), Himachal Pradesh (1,74), Punjab (1,79), Jammu en Kashmir (1,66), West Bengal (1,69) en Assam (1,50). Het is daarom niet verbazingwekkend dat de United Nations Population Division nu voorspelt dat veel grotere delen van de wereld te maken zullen krijgen met het fenomeen van een vruchtbaarheid duurzaam beneden het vervangingsniveau. In de afgelopen veertig jaar is de gemiddelde leeftijd waarop mannen en vrouwen trouwen en een huishouden vormen sterk gestegen. Dit is het geval geweest in alle typen gemeenschappen, inclusief islamitische bevolkingsgroepen en bevolkingsgroepen onder de Sahara. William J. Goode's voorspellingen uit 1963, dus van zo'n veertig jaar geleden, dat dit zou gebeuren als onderdeel van een algemene demografische revolutie, was in dat opzicht zeer vooruitziend. Net zo indrukwekkend in Goode's *World revolution and family patterns* is dat hij deze hogere huwelijksleeftijden niet alleen koppelt aan de klassieke structurele kenmerken zoals industrialisatie en verstedelijking, maar ook aan verschuivingen in het ideevormingssysteem, en met name in de toename van de individuele autonomie, egalitarisme van geslachten (hij noemt dit 'gelijkheid',

1963, p. 54), vrije partnerkeuze en een verzwakking van oudere normatieve en institutionele invloeden.

Het zijn dus niet alleen structurele veranderingen of economische beperkingen die de motor zijn achter deze veranderingen, maar ook een groeiende belangstelling voor individuele vrijheid van keuze en het recht op zelfbeschikking. Toch vindt Goode dat deze individualistische kijk niet zozeer een doel op zich is, als wel voornamelijk een gevolg, zoals blijkt uit de laatste zin in *World revolution*: 'For me, then, the major and sufficing justification for the newly emerging family patterns is that they offer people at least the potentialities of greater fulfillment, even if most do not seek it or achieve it' (1963, p. 380).

Het concept TDT behelst dat zelfontplooiing en benadrukking van autonomie primaire ideevormingsdoelen *an sich* zijn en dat het merendeel van de mensen wereldwijd daarnaar streeft. Samen met structurele factoren bepalen deze vaak de richting van de verandering van de vorming en samenstelling van het huishouden. De steeds hogere leeftijd waarop vrouwen in het huwelijk treden, de betere educatieve mogelijkheden en de empowerment van vrouwen, het steeds kleinere leeftijdsverschil tussen echtelieden, vrije partnerkeuze, seks voor het huwelijk en uiteindelijk een stijging van het percentage samenwonenden of andere onconventionele samenlevingsverbanden moeten gezien worden als tekenen dat de TDT definitief heeft ingezet.

Het antwoord op de vraag of de TDT zich kan uitbreiden tot ver buiten de westerse gemeenschappen en culturen is waarschijnlijk 'ja'. Het zal moeilijk blijven om een duidelijk onderscheid te maken tussen de structurele factoren en de ideevormende factoren verbonden met het uitstellen van het huwelijk en de lage vruchtbaarheidscijfers. Maar dat is nooit eenvoudig geweest, zelfs niet bij de EDT. In de eerste plaats omdat deze sets van factoren vaak onderling causaal verbonden zijn. Bovendien dient men zich ook te realiseren dat de media een 'wereldcultuur' neerzetten waarin individuele autonomie en zelfontplooiing een zeer grote, zo niet dominante rol spelen, en dat deze weer de motivatie en rechtvaardiging zijn voor het inzetten van de TDT. Het is natuurlijk altijd mogelijk dat hier een politieke, religieuze of ideologische reactie op zal volgen (neem bijvoorbeeld christelijk of islamitisch fundamentalistische reacties), maar tot nu toe zijn deze reacties nooit sterk genoeg geweest om de trend definitief om te kunnen buigen.

Literatuur

Alwin, D.

Changes in qualities valued in children, 1964-1984

Social science research, 44e jrg., nr. 2, 1989, p. 1-42

Ariès, Ph.

Centuries of childhood; a social history of family life

New York, Random House, 1962

Ariès, Ph.

Two successive motivations for the declining birth rates in the West

In: C. Höhn, R. Mackensen (red.), *Determinants of fertility trends; theories re-examined*, Liège, IUSSP Bad Homburg Conference Proceedings, 1980, p. 125-130; ook in: *Population and development review*, 6e jrg., nr. 4, 1980, p. 645-650

Barber, J.S., W. Axinn e.a.

The influence of attitudes on family formation processes,

In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice; value orientations and life course decisions*, 2002, p. 45-93

Becker, G.S.

Accounting for tastes

Cambridge MA; Harvard University Press, 1996

Clarkberg, M.

Family formation experiences and changing values; the effects of cohabitation and marriage on the important things in life

In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice; value orientations and life course decisions*, 2002, p. 83-250

Cliquet, R.

The second demographic transition; fact or fiction?

Straatsburg, Council of Europe, Council of Europe Population Studies nr. 23, 1992

Coale, A.J., J. Trussell

Model fertility schedules; variations in the age structure of childbearing in human populations

Population index, 40e jrg., nr. 2, 1974, p. 185-258

Coleman, D.

Why we don't have to believe without doubting in the Second Demographic Transition; some agnostic comments

Warsaw, Presentation at Conference of the European Association for Population Studies (EAPS), 2003 (ongepubliceerd)

Council of Europe 2004

Recent demographic developments in Europe, 2003

Strasbourg: Council of Europe Publishing, p. 66-68.

Coale, A.J., T.J. Trussell

Model fertility schedules; variations in the age; structure of childbearing in human populations

Population index, 40e jrg., nr. 2, 1974, p. 185-258

Calot, G., T. Frejka

Cohort reproductive patterns in low-fertility countries
Population and development review, 27e jrg., nr. 1, 2001, p. 103-132

Clarkberg, M., R.M. Stolzenberg e.a.

Attitudes, values and entrance into cohabitational versus marital unions
Social forces, 74^e jrg., 1995, p. 609-634

Council of Europe

Recent demographic developments in Europe, 2003 Strasbourg, Council of Europe Publishing, p. 66-68

Dalla Zuanna, G.

The banquet of Aeolus; a familistic interpretation of Italy's lowest-low fertility
Demographic research, 4e jrg., nr. 5, 2002, p. 133-161 (zie ook www.demographic-research.org)

Easterlin, R.

Relative economic status and the American fertility swing
In: E. Sheldon (red.), *Family economic behavior*, p. 170-223. Philadelphia PA: Lippincot

Goode, W.J.

World revolution and family patterns
New York, The Free Press / London, Collier-MacMillan Ltd, 1963

Inglehart, R.

The silent revolution
Princeton, Princeton University Press, 1970

Inglehart, R.

Aggregate stability and individual flux; the level of analysis paradox
American political science review, 79e jrg., 1980, p. 97-116

International Institute for Population Sciences

India National Family Health Survey 1998-99
Calverton MD, ORC-MACRO, 2002, p. 87-89

Jansen, M., M. Kalmijn

Emancipatiewaarden en de levensloop van jongvolwassen vrouwen; een panelanalyse van wederzijdse invloeden
Sociologische gids, 47^e jrg., 2000, p. 293-314

Jansen, M., M. Kalmijn

Investment in family life; the impact of value orientations on patterns of consumption, production and reproduction in married and cohabiting couples
In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice; value orientations and life course decisions*, 2002, p. 129-159

Kaa, D.J. van de

Europe's second demographic transition
Washington DC, Population Reference Bureau, Population bulletin nr. 42, 1987

Kaa, D.J. van de

The second demographic transition revisited; theories and expectations
In: G. Beets e.a. (red.), *Population and family in the low countries* 1993,

- Lisse, Zwets and Zeitlinger, NIDI-CBGS Monografie nr. 30, 1994, p. 91-126
- Kaa, D.J. van de**
The true communality; in reflexive societies fertility is a derivative
Population studies, 58e jrg., nr. 1, 2004
- Kantorova, V.**
Education and entry into motherhood; the Czech Republic during state socialism and the transition period, 1970-1997
Demographic review, jrg. S3, paper 10, 2004 (zie ook www.demographic-research.org, special collection S3-10)
- Kohler, H-P., F. Billari e.a.**
The emergence of lowest-low-ertility in Europe during the 1990's
Population and development review, 28e jrg., nr. 4, 2002, p. 641-680
- Kobrin-Goldscheider, F., L. Waite**
Nest-leaving patterns and the transition to marriage for young men and women
Journal of marriage and the family, 49e jrg., 1987, p. 507-516
- Kohn, M.L.**
Class and conformity; a study in values
Chicago, University of Chicago Press, 1977
- Lesthaeghe, R., D.J. van de Kaa**
Twee demografische transitie's?
In: R. Lesthaeghe, D.J. van de Kaa (red.), *Bevolking; groei en krimp*, Deventer, Van Loghum-Slaterus, Mens en Maatschappij book supplement, 1986, p. 9-24
- Lesthaeghe, R., P. Willems**
Is low fertility a temporary phenomenon in the EU?
Population and development review, 25e jrg., nr. 1, 1999, p. 211-228
- Lesthaeghe, R., J.R. Surkyn**
New forms of household formation in Central and Eastern Europe; are they related to newly emerging value 24 orientations?
Geneve, United Nations Commission for Europe, UNECE Economic Survey of Europe, 2002, nr. 1, hoofdstuk 6, p. 197-216
- Lesthaeghe, R.**
Postponement and recuperation; recent fertility trends and forecasts in six Western European countries
Tokyo, Paper gepresenteerd op IUSSP-seminar on below replacement fertility, 21-23 maart 2001, 40 p.
- Lesthaeghe, R.**
Meaning and choice; value orientations and life course decisions
Den Haag, NIDI-CBGS, Monografie, nr. 37, 2002
- Livi-Bacci, M.**
A century of Portuguese fertility
Princeton NJ, Princeton University Press, 1971
- Maslow, A.**
Motivation and personality
New York, Harper and Row, 1954

Micheli, G.

New patterns of family formation in Italy; which tools for which interpretation?

Genus, 52e jrg., nr. 1-2, 1996, p. 15-52

Micheli, G.

Kinship, family and social network; the anthropological embedment of fertility change in southern Europe

Demographic research, 3e jrg., nr. 13, 2000

Moors, G.

Reciprocal relations between gender role values and family formation

In: R. Lesthaeghe (red.), *Meaning and choice; value orientations and life course decisions*, 2002, p. 217-250

Palomba, R.

Italy; the invisible change

In: Palomba, R., H. Moors (red.), *Population, family and welfare*, Oxford, Clarendon Press, 1995, p. 158-176

Putnam, R.

Bowling alone

New York, Simon and Schuster, 2000

Rabusic, L.

Value change and demographic behaviour in the Czech Republic

Czech sociological review, 9e jrg., nr. 1, 2001, p. 99-122

Reher, D.S.

Family ties in Western Europe; persistent contrasts

Population and development

review, 24e jrg., nr. 2, 1998, p. 203-234

Rychtarikova, J.

Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic?

Acta Universitatis Carolinae Geographica, nr. 1, 2000, p. 89-102

Sobotka, T., K. Zeman e.a.

Demographic shifts in the Czech Republic after 1989; a second demographic transition view

European journal of population, 19e jrg., nr. 1, 2003, p. 1-29

Sobotka, T.

Ten years of rapid fertility changes in European post-communist countries; evidence and interpretation

Groningen, Universiteit van Groningen, Groningen Population Research Center Working Papers nr. 2002-1, 2002

Stloukal, L.

Declining nuptiality in the Czech Republic, 1989-1996

Cambridge, Paper gepresenteerd tijdens de Annual Conference of the British Society for Population Studies, 1998

Thornton, A.

Reciprocal influences of family and religion in a changing world

Journal of marriage and the family, 47e jrg., 1985, p. 381-394

Thornton, A., W. Axinn e.a.

Reciprocal effects of religiosity, cohabitation and marriage

American journal of sociology, 98e jrg., 1992, p. 628-651

Thornton, A., G. Binstock e.a.

International networks, ideas and family change

Ann Arbor MI, University of Michigan, Paper conference on ideational factors in international family change, 2-5 Juni 2004

United Nations

Demographic yearbook 2000

New York, UN Publishing
Division ST/ESA/STAT/SER.R/31,
2002, p. 125-142

Rysselt, R. van

Developments in attitudes and values orientations; a comparison between birth cohorts in the Netherlands over the period 1970-1985

Wassenaar, Netherlands Institute for Advanced Studies (NIAS), Symposium on life histories and generations, 22-23 Juni 1989

Zakharov, S., E. Ivanova

Fertility decline and recent changes in Russia; on the threshold of the second demographic transition

In: Davanzo, J. (red.), *Russia's demographic crisis; 1996*, Santa Monica CA, Rand Corporation, 1996, p. 36-82

Zakharov, S.

Fertility trends in Russia and the European new independent states; crisis or turning point?

New York, United Nations
Population Division, Expert group meeting on below-replacement fertility, ESA/P/WP.140, 4-6 November 1997

Zeman, K., T. Sobotka

Halfway between socialist greenhouse and postmodern plurality; life course transitions of young Czech women

Bad Herrenalb, Paper gepresenteerd tijdens de Euresco conference on the second demographic transition, 23-28 Juni 2001, session 2B

Summaries

Justitiële verkenningen (Judicial explorations) is published nine times a year by the Research and Documentation Centre of the Dutch Ministry of Justice in cooperation with Boom Juridische uitgevers. Each issue focuses on a central theme related to judicial policy. The section *Summaries* contains abstracts of the internationally most relevant articles of each issue. The central theme of this issue (nr. 3, 2006) is *Demographic developments*.

Slow growth and rapid changes in Dutch population

M.J. Garssen

Today's population changes are largely rooted in historical events. Ageing, for example, is more strongly determined by past changes in fertility than by the present lower risks of mortality at high ages. Likewise, the rapidly increasing numbers of foreigners could be considered an echo of the immigration policy that was implemented one generation ago. Due to the inertia of demographic processes, it is inevitable that both the number of elderly and the number of citizens with a foreign background will increase. At present, the slow growth of the Dutch population largely consists of foreigners of the second generation. These foreigners are overrepresented in the largest cities, where they now form about half of the school-age population.

The Netherlands in 2035: more fear, more inequality and more segregation ?

J. Latten and L. Verschuren

In 30 years from now, the percentage of 65-year-olds will be up from 14% to 23% of the total population. Ageing may lead to rising fears and feelings of unsafety and to a rise in social isolation. Moreover the new generations will have less next of kin. Such tendencies may promote vulnerability. However, the growing feeling of unsafety paradoxically could go hand in hand with a reduction in the risk of becoming a crime victim. Lack of income is another aspect of vulnerability. Many indicators point to a rising inequality in income between former two-income households on the one hand, and widowed and non-western households on the other hand. Emancipation, immigration, partial general pension entitlements

and rising inequality in both capital distribution and private pension entitlements play an important role in this context. The growing age-related feeling of unsafety, and generation-related financial inequalities may lead to increased segregation. Shifts towards liberalising the housing market, and growing inequalities in income and lifestyle may stimulate segregation tendencies in general.

Divided interests; ageing and the multi-ethnic society

E.W. Kruisbergen and M.T. Croes

In this article, the social economic consequences of the ageing of the Dutch population for the intergenerational solidarity and interethnic solidarity are discussed. The different ways for dealing with the cost of the ageing have different consequences for the generations and income strata involved. Furthermore, given the difference in age structure between the allochtoneous and autochtoneous population and the continuing relative overdependency of immigrants on welfare and low-paid jobs, these consequences could have different results for different ethnic groups. These developments could perhaps tax the solidarity beyond the breaking point, especially when measures are postponed and become subject of a divisive political debate.

Criminality, ethnicity and demographic developments

R.V. Bijl, M. Blom, J. Oudhof and B.F.M. Bakker

This paper describes the proportion of population groups of foreign or Dutch origin among those persons recorded by the police – after completing criminal investigations – as suspects of crime. The central questions are: What is the (absolute and relative) number of suspects among the population groups of Dutch origin and foreign origin? How are suspected perpetrators related to demographic and socio-economic features of these population groups? What are the expectations in crime rates for the next decades in connection with demographic developments? In 2003, 1.1% of persons of Dutch origin were recorded as suspects by the police, and 2.7% of members of migrants groups. The differences that exist between groups of foreign and Dutch origin can be half 'explained' because of differences in age and sex. Moreover, by taking into account socio-economic features, another significant number of differences disappear. The conclusion that members of immigrant groups are

generally more frequently suspected of crime does not change as a result, but also shows that only considering this factor is rather one-sided. The second generation of members of non-Western immigrant groups perform relatively badly, in contrast to what is often thought. From demographic forecasts both downward and upward effects on crime rates until 2030 can be deduced. The growing proportion of elderly people in the population will have a downward effect on crime rates. But there might be an upward movement due to the increase of numbers of the most relevant risk group for crime – non-western migrants aged 15-30 years, if the current high crime rates in these groups persist.

The foundations and diffusion of a second demographic transition

R. Lesthaeghe and J. Surkyn

The article discusses the contrasts between a first (FDT) and a second demographic transition (SDT) in terms of their respective demographic, structural and cultural dimensions. They show that the SDT macro-demographic features are rapidly spreading in Central and parts of Southern Europe, and are also moving in Eastern Europe and the Eastern Mediterranean. This is propped up by a micro-level analysis of the European Values Survey data (1999-2000 round), which shows that patterns are emerging in Eastern and Southern Europe that are almost perfect replicas of what was found in Northern and Western Europe. Finally, the authors speculate about the prospects of further SDT diffusion to other continents, and argue that there is such a possibility in all capitalist societies where the primacy of individual agency cannot be curtailed and where higher order needs are more and more articulated.

Internetsites

Onderstaande internetsites hebben betrekking op het thema van dit nummer van *Justitiële verkenningen*. De selectie werd gemaakt door de tijdschriftredactie en is uiteraard niet uitputtend.

www.nidi.knaw.nl/web/html/public/demos/

Demos is een bulletin van het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI), een onderzoeksinstituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Demos beoogt de kennis en de meningsvorming over bevolkingsvraagstukken te bevorderen. Op de website zijn artikelen (in pdf-formaat) te vinden die in de periode 1997-2006 in *Demos* zijn gepubliceerd.

www.nidi.knaw.nl/nl/projects/

Site van het Onderzoeksinstituut van de KNAW dat onderzoek doet naar ontwikkelingen in omvang en samenstelling van de bevolking. Volledige lijst met onderzoeksprojecten gegroepeerd per thema. Door te klikken op thema of project wordt meer informatie getoond. Het NIDI telt drie onderzoeksafdelingen (Afdeling Sociale Demografie, Afdeling Prognoses en Migratie, Afdeling Bevolking en Ontwikkeling).

www.nvdemografie.nl

Website van de Nederlandse Vereniging voor Demografie met informatie over onder meer de activiteiten, het lidmaatschap, de historie, de doelstellingen en het bestuur van de vereniging. Een interessante vereniging voor iedereen die beroepsmatig te maken heeft met of belangstelling heeft voor demografische vraagstukken zoals ontgroening en vergrijzing, gezinsvorming en internationale migratie. Met interessante links naar sites over demografie, waaronder World Wide Web of Demography, een uitgebreid (Engelstalig) overzicht met verwijzingen naar demografische bronnen op het Internet.

www.demographic-research.org

Demographic Research is een gratis, online, vrij toegankelijk, peer-reviewed tijdschrift over bevolkingswetenschappen dat wordt gepubliceerd door het Max Planck Institute for Demographic Research in Rostock, Duitsland. Te vinden zijn de artikelen sinds de start van het tijdschrift in 1999 (in pdf).

www.cbs.nl

Website van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Op de homepage staat dagelijks het meest recente nieuws (waaronder persberichten en andere publicaties, en op maandag de nieuwe editie van het Webmagazine). Alle statistische informatie die het CBS te bieden heeft, is ondergebracht bij de thema's (Klikken op 'Thema's'). Deze bieden cijfers, publicaties en methoden op het terrein dat door het statistisch thema bestreken wordt. Behalve via de thema's is de statistische informatie ook per product opvraagbaar. Via 'Dossiers' (zoals allochtonen, vergrijzing, Europese Unie, volkstellingen enzovoort), zijn ook tal van demografische gegevens te achterhalen.

www.rivm.nl/vtv/object_class/atl_demografie.html

Site van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. De Nationale Atlas Volksgezondheid geeft een geografisch beeld van de volksgezondheid en de gezondheidszorg in Nederland. Op de homepage kan worden doorgelinkt naar 'Demografie'. Daar vindt men informatie over: Bevolkings spreiding, Vestiging en vertrek (migratie), Bevolkingsgroei, Leeftijdsopbouw, Bevolkingsprognose.

www.cbgs.be

Het Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudie legt zich toe op het wetenschappelijk onderzoek van bevolkings- en gezinsvraagstukken die relevant zijn voor de maatschappij in het algemeen en voor de beleidsmakers in het bijzonder. Met resultaten van lopend onderzoek.

www.en.wikipedia.org/wiki/Demography

Internet-encyclopie. Duidelijke Engelstalige introductie over demografie. Onderwerpen als 'Gegevens en methoden', 'Belangrijke concepten', 'Geschiedenis', 'De demografische transitie' worden besproken, met doorklikmogelijkheden. Ook gegevens over artikelen die het lezen waard zijn en links naar onder andere demografische onderzoeksinstituten.

www.prb.org

Site van het Amerikaanse Population Reference Bureau. Het bureau richt zich op 'Environment', 'HIV/Aids', 'Population trends' en 'Reproductive health'. Met artikelen, rapporten en andere gegevens over topics als: aging, fertility, migration, mortality, poverty,

youth in onder andere Europa, Azië, Latijns-Amerika enzovoort. Met doorklikmogelijkheden naar onder andere The Center for Public Information on Population Research. Met een database die gegevens bevat met betrekking tot populatie-, gezondheids- en milieu-variabelen voor meer dan 220 landen, 28 wereldregio's en de wereld als geheel.

Journala

Het WODC op internet:

www.wodc.nl

Het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Justitie is via internet bereikbaar. Het WODC is een kenniscentrum op justitieel terrein dat een wetenschappelijke bijdrage levert aan de ontwikkeling en de evaluatie van justitiebeleid. Op de WODC-site is de volgende informatie te vinden:

1. Zoeken op onderwerp:

- trefwoord ABC (zoeken op standaard trefwoorden);
- onderwerpsgebieden.

2. Publicaties

- jaaroverzichten van alle rapporten (inclusief uitbesteed) en *Justitiële verkenningen*;
- uitgebreide samenvattingen en volledige teksten (in PDF) beschikbaar bij vrijwel alle publicaties;
- aanpak criminaliteit (elektronische publicatie van het WODC en het Openbaar Ministerie over interventie – en preventiestrategieën inzake diverse criminaliteitsproblemen).

3. Onderzoek

- overzichten van lopend en afgesloten onderzoek (inclusief uitbesteed onderzoek);

- onderzoeksprogramma;
- monitoren en prognoses;
- procedure uitbesteed onderzoek.

4. Cijfers en prognose

- criminaliteit en rechtshandhaving (teksten en tabellen).

5. Informatiedesk

- bibliotheek;
- bronnengids 'Het criminaliteitsvraagstuk'.
- congressenlijst;
- opmerkelijk op tv;
- veelgestelde vragen;
- ik heb een vraag (vraagformulier informatiedesk).

6. Over het WODC (onder andere nieuwsberichten, organisatiestructuur, medewerkerslijst, vacatures, jaarbericht, commissies en werkgroepen).

Voor vragen over producten en diensten van het WODC kunt u terecht bij de WODC-informatiedesk (zie: rubriek 'Informatiedesk/Ik heb een vraag' op www.wodc.nl).

Hans van Netburg (redacteur WODC-site)

tel.: 070-3 70 69 19

fax: 070-3 70 79 48

e-mail: c.j.van.netburg@minjus.nl

WODC-thesaurus 'Het criminaliteitsvraagstuk' (3e herziene uitgave, 2003)

Het WODC heeft de derde herziene versie van de WODC-thesaurus beschikbaar gemaakt op de website van het WODC. Deze gestructureerde standaard trefwoordenlijst inzake het criminaliteitsvraagstuk bestrijkt de volgende terreinen: criminologie, criminaliteitspreventie, delicten/criminaliteitsvormen, justitiële organisatie, politie, slachtoffers, strafrechtspleging, strafstelsel, gevangeniswezen, reclassering en vreemdelingen. Als extra hulpmiddel is ook een nieuwe uitgave van de geografische thesaurus beschikbaar. De beide thesauri zijn te vinden op de WODC-website (www.wodc.nl) via de knop 'publicaties' en de subknop 'Cahiers', kies vervolgens het jaar 2003. Tevens is de gedrukte versie in een beperkte oplage gratis beschikbaar op aanvraag per e-mail: e.nijman@minjus.nl

Themanummers Justitiële verkenningen

Regelmatig worden, bij voorbeeld ten behoeve van het onderwijs, grote aantallen exemplaren van *Justitiële verkenningen* nabesteld. Voor de bepaling van de oplage is

het wenselijk vroegtijdig op de hoogte te zijn van de mogelijke vraag. Om die reden geven wij, onder voorbehoud, de thema's die de redactie op dit moment in voorbereiding heeft. Over de inhoud van de nummers kan met de redactie contact worden opgenomen. Ook personen die een bijdrage willen leveren aan een van de aangekondigde nummers wordt verzocht contact op te nemen met de redactie.

JV4, 2006, juni: Internationale straftribunalen

JV5, 2006, juli: Kicks, emoties en criminaliteit

JV6, 2006, augustus: Spijbelars en dropouts

Congressen

31 mei 2006

5e landelijk congres 'Forensische zorg tussen verantwoordelijkheden en mogelijkheden'

14-16 juni 2006

A safe society; effective assessment, prevention and treatment in forensic mental health

16 juni 2006

Eerste Nationaal Congres Opvoedingsondersteuning; over goede en effectieve opvoedingsondersteuning

23 juni 2006

NVK Marktdag 2006

21 juli 2006

Politie en het gebruik van geweld

11 oktober 2006

Congres Anti Money Laundering

Hieronder volgen beschrijvingen van de congressen.

5e landelijk congres 'Forensische Zorg tussen verantwoordelijkheden en mogelijkheden'

Tegen de achtergrond van maatschappelijke ontwikkelingen en politieke verschuivingen staat de samenwerking tussen Justitie en GGZ meer dan ooit onder druk. Wie is waarvoor verantwoordelijk en welke mogelijkheden zijn er om deze taken naar behoren uit te voeren? Wat verandert er en wat betekent dit voor de forensische zorg? En wiens belang staat voorop: gaat het om de (beleefde) veiligheid van de samenleving als geheel of om de resocialisatie van het individu? De ochtend staat in het teken van beleid en wetenschappelijk onderzoek. In de middag gaat het om de bewezen aanpak: welke methoden worden op dit moment toegepast om de samenwerking tussen GGZ, de forensische psychiatrie en het gevangeniswezen te verbeteren? Aan bod komen de Landelijke Indicatiestelling, het Programma Terugdringen Recidive, forensische ACT

en resocialiseren in de wijk.

Programma: zie www.leidscongresbureau.nl

Datum: 31 mei 2006,

09.30u.-16.15u.

Locatie: Aristo Accommodatie, Amsterdam

Informatie: Leids Congres Bureau, tel.: 071-5148203.

A safe society; effective assessment, prevention and treatment in forensic mental health

This 6th conference by the IAFMHS will provide opportunity for scientific and professional exchange among professionals active in the forensic mental health field. Forensic mental health professionals often operate at the crossroads of science, practice and policy, and conference submissions are invited in all these areas. Special attention will be given to proposals that attempt to bridge the gaps between science and practice, and science and policy. Past conferences have tended to focus on risk assessment and management in adult offender populations. At this conference an effort will be made to include presentations on child and youth populations, with a special emphasis on the prevention of antisocial behaviour.

Datum: 14-16 juni 2006

Plaats: Congrescentrum
De Meervaart, Amsterdam
Informatie en aanmelding
www.iafmhs.org/iafmhs.asp

**Eerste Nationaal Congres
Opvoedingsondersteuning;
over goede en effectieve op-
voedingsondersteuning**

Het eerste Nationaal Congres Opvoedingsondersteuning *Ouders helpen opvoeden* heeft als thema 'kwaliteit en effectiviteit'. Het congres is gericht op opvoedingsondersteuning en de preventie van pedagogische (en psychosociale problemen) op gemeentelijk niveau. Doel van het congres is professionals en beleidsmakers te informeren over kwalitatief goede en effectieve opvoedingsondersteuning en hen te inspireren hier werk van te maken. Het congres is een initiatief van NIZW Jeugd in samenwerking met de Nederlandse Gezinsraad, GGD Nederland, NIGZ, Z-org, RIVM Centrum Jeugdgezondheid, de Vrije Universiteit Amsterdam, het Landelijk Overleg Opvoedingsondersteuning en Pedagogische Preventie en het Trimbos-instituut. Het congres is bestemd voor drie doelgroepen: uitvoerende beroepskrachten die ouders ondersteunen bij of voorlichten over opvoeding, zoals werkers in de jeugdgezondheidszorg,

preventieve zorg voor kind en gezin, kinderopvang, welzijnswerk, preventieafdelingen (van AMK's, Bureaus Jeugdzorg, Riagg's), maatschappelijk werk, thuiszorg, onderwijs, sociaal cultureel werk, opvoedsteunpunten, particuliere adviesbureaus, jeugdzorg, pedagogen- of psychologenpraktijken; beleidsmakers van gemeenten, regio's, provincies, ministeries, uitvoerende instellingen en landelijke instituten; professionals die de hiervoor genoemde uitvoerende beroepskrachten en beleidsmakers ondersteunen, opleiden en adviseren.

Datum: 16 juni 2006

Plaats: De Reehorst, Ede
Informatie: www.nizw.nl/oudershelpenopvoeden.nl

**Eerste Call for papers NVK
Marktdag 2006**

Voor het jaarlijkse congres van de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie (NVK) wordt, net als in de afgelopen drie jaar, gekozen voor een 'marktdag' waar veel ruimte is voor het uitwisselen van recente onderzoeksresultaten en discussie. In thematische sessies worden papers gepresenteerd. Programma volgt later.

Datum: 23 juni 2006

Plaats: Leiden, Rechtenfaculteit, Kamerlingh Onnes gebouw

Informatie: Congresorganisatiebureau Keynote (e-mail: nvkcongres@keynote.nl) of André van der Laan (e-mail: a.m.van.der.laan@minjus.nl). Voor actuele informatie over het congres kunt u terecht op de website van de NVK. Inschrijving en aanmelding abstracts NVK congres: <https://keynote.nl/nvk/2006/start.php>

Politie en het gebruik van geweld

Het thema politie en het gebruik van geweld kent meerdere dimensies. Aan de ene kant is elke politieambtenaar ter gelegenheid van het vervullen van zijn opdrachten van bestuurlijke of gerechtelijke aard – mits naleving van de voorwaarden van wettigheid van zijn optreden, subsidiariteit en proportionaliteit – gerechtigd om geweld te gebruiken. Aan de andere kant zijn politieambtenaren ook veelvuldig voorwerp van geweldgebruik door de burger. Eén en ander dient ten slotte gesitueerd te worden in een maatschappelijke context die gekenmerkt wordt door een escalerende angst voor allerlei terrorisme- en andere dreigingen. De regelgeving met betrekking tot het gebruik van geweld zoals deze terug te vinden is in de Wet op het Politieambt, gaande van het

gebruik van dwangmiddelen in het algemeen tot het vuurwapengebruik in het bijzonder, was bedoeld als een poging om tot grotere rechtszekerheid te komen voor zowel de burger als voor de politieambtenaar zelf. Vraag is echter of deze bepalingen voldoende duidelijk zijn in hun concrete operationaliseringsmogelijkheden. Vastgesteld wordt dat het aantal klachten over geweldgebruik door en tegen de politie stijgt. Op deze studiedag wordt een stand van zaken opgemaakt met betrekking tot de problematiek van geweldgebruik door en tegen de politie, wordt één en ander geëvalueerd en worden mogelijke oplossingen aangegevoerd voor eventuele knelpunten. Vragen die aan bod zullen komen zijn onder meer: wat zijn de (wettelijke) beginselen die het geweldgebruik door de politieambtenaar (moeten) beheersen, hoe worden bijvoorbeeld de begrippen proportionaliteit en subsidiariteit toegepast in de concrete politiepraktijk, op welke wijze wordt er in de opleiding omgesprongen met geweldsbeheersing, hoe omgaan met klachten over politieel geweldgebruik, op welke wijze kan de politie (beter) beschermd worden tegen geweldgebruik door de burger.

Datum: 21 juli 2006

Informatie en aanmelding:

Nathalie.Roegiers@Ugent.be,
www.police.be/cps/

Organisatie: Centrum voor
Politie Studies (CPS), België.

Congres Anti Money Laundering

85% van de financiële instellingen in de Benelux is in de afgelopen drie jaar slachtoffer geworden van financiële criminaliteit, ondanks forse investeringen in preventie. Dit blijkt uit onderzoek van Nivra-Neyenrode en Capgemini. Door gebrekkige integratie van controlesystemen met de bestaande administratieve systemen wordt met onbetrouwbare en incomplete data gewerkt. Daarnaast is de impact van de 3^e EU-richtlijn ook nog niet helemaal helder. De Verenigde Staten hebben nogal verstrekkende anti-witwaswetten. Deze zijn niet alleen van toepassing op Amerikanen, maar Europese financiële instellingen dienen hier ook rekening mee te houden. Op dit congres komen onderwerpen als compliance – anti-witwaspraktijken – terrorismefinanciering – fraude en corruptie bijeen. Het congres staat onder leiding van dagvoorzitter prof. mr. C.D. Schaap (SchaapBruinVanVliet c.s. B.V.).

Datum: 11 oktober 2006

Plaats: NH Barbizon Palace,
Amsterdam

Informatie: Inhoudelijke
informatie: Dorien Wellen (sr.
conference manager), e-mail:
d.wellen@euroforum.nl; organi-
satorische informatie: Layla van
Orsouw (projectcoördinator),
e-mail:
l.van.orsouw@euroforum.nl

De WODC-rapporten

Om zo veel mogelijk belanghebbenden te informeren over de onderzoeksresultaten van het WODC zijn alle WODC-rapporten vanaf 1999 in digitale vorm kosteloos beschikbaar op de website van het WODC (www.wodc.nl). Een complete lijst van WODC-rapportenseries en uitgebreide samenvattingen van alle sinds 1997 verschenen rapporten is daar ook te vinden.

In gedrukte vorm wordt een beperkte oplage van de rapporten in de reeksen Onderzoek & Beleid, Cahiers en Memorandum gratis verspreid. Er is een vaste verzendlijst van ondermeer universitaire- en gerechtsbibliotheken, alsmede politieke partijen en media. Functionarissen en instellingen binnen het ministerie van Justitie kunnen op aanvraag afzonderlijke rapporten zonder kosten toegestuurd krijgen. Overige belangstellenden kunnen de rapporten in de reeks Onderzoek en Beleid (O&B) tegen betaling bestellen bij Boom Distributiecentrum te Meppel, tel.: 0522-237555, fax: 0522-253864, e-mail: bdc@bdc.boom.nl. Hieronder volgen de titelbeschrijvingen van de O&B-rapporten sinds 2004 en van de sinds 2005 verschenen rapporten in de series Cahiers en Memorandum.

Onderzoek en beleid (O&B)

Knaap, L.M. van der, L.T.J. Nijssen en S. Bogaerts

Geweld verslagen? Een studie naar de preventie van geweld in het publieke en semi-publieke domein

2006, O&B 239

Bruin, D.E., C.J.M. Meijerman, F.R.J. Leenders en R.V. Braam

Verslingerd aan meer dan een spel; een onderzoek naar de aard en omvang van kansspelproblematiek in Nederland

2006, O&B 238

Eggen, A.Th.J., W. van der Heide (eindred.)

Criminaliteit en rechtshandhaving 2004; ontwikkelingen en samenhangen

2005, O&B 237

Kogel, C.H., V.E. den Hartogh

Contraire beëindiging van de TBS-maatregel; aantal, aard en verband met recidive

2005, O&B 236

Rovers, G.B., E. de Vries Robbé
Interne criminaliteit in de logistieke sector

2005, O&B 235

Gritter, E., G. Knigge en N.J.M. Kwakman

De WED op de helling; een onderzoek naar de wenselijkheid de Wet op de Economische Delicten te herzien

2005, O&B 234

Broeksteeg, J.L.W., E.M.J. Hardy, S. Klosse, M.G.W.M. Peeters en L.F.M. Verhey

Zicht op wetgevingskwaliteit; onderzoek naar de adviezen van de Raad van State inzake wetgevingskwaliteit

2005, O&B 233

Erp, J.G. van, M.D. van Ewijk

Werklast bestuurlijke boete; determinanten van de werkbelasting in de bestuursrechtspleging

2005, O&B 232

Lünnemann, K.D.,

M.Y. Bruinsma

Geweld binnen en buiten; aard, omvang en daders van huiselijk en publiek geweld in Nederland

2005, O&B 231

Wartna, B.S.J., S. el Harbachi, L.M. van der Knaap

Buiten behandeling; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van ex-terbeschikkinggestelden

2005, O&B 230

Wartna, B.S.J., S. el Harbachi, A.M. van der Laan

Jong vast; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van ex-pupillen van justitiële jeugdinstellingen

2005, O&B 229

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar, A.A.M. Essers

Door na de gevangenis; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive onder ex-gedetineerden

2005, O&B 228

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar, M. Blom

Recidive 1997; een cijfermatig overzicht van de strafrechtelijke recidive van volwassen en jeugdige daders

2005, O&B 227

Kogel, C.H. de, C. Verwers, V.E. den Hartogh

'Blijvend delictgevaarlijk'; empirische schattingen en conceptuele verheldering

2005, O&B 226

Jong, E. de

Alle regels tellen mee; de ontwikkeling van het aantal wetten, AmvB's en ministeriële regelingen in Nederland

2004, O&B225

Moors, J.A., M.Y.W. von Bergh, S. Bogaerts, J.W.M.J. van Poppel en A.M. van Kalmthout

Kiezen voor delen? Evaluatie van de eerste fase van de invoering van meerpersoonscelgebruik

2004, O&B 223

Beijer, A., R.J. Bokhorst,

M. Boone, C.H. Brants,

J.M.W. Lindeman

De Wet bijzondere opsporingsbevoegdheden; eindevaluatie

2004, O&B 222

**Leertouwer, E.C. en
G.L.A.M. Huijbregts**

Sanctiecapaciteit 2008
2004, O&B 221

Leuw, Ed., R.V. Bijl en A. Daalder
*Pedoseksuele delinquentie; een
onderzoek naar prevalentie,
toedracht en strafrechtelijke
interventies*

2004, O&B 220

**Velthoven, B.C.J. van,
M.J. ter Voert**

*Geschilbeslechtingdelta 2003;
over verloop en afloop van (poten-
tieel) juridische problemen van
burgers*

2004, O&B 219

Faber, W., A.A.A. van Nunen

*Uit onverdachte bron; evaluatie
van de keten ongebruikelijke
transacties*

2004, O&B 218

**Moolenaar, D.E.G., P.P.J. Groen,
A.G. Mein, B.S.J. Wartna en**

M. Blom

*Wegenverkeerswet 1994; evaluatie
van de wijzigingen 1998*

2004, O&B 217

Wartna, B.S.J., N. Tollenaar

*Bekenden van Justitie; een
verkennd onderzoek naar de
'veelplegers' in de populatie van
vervolgde daders*

2004, O&B 216

**Bunt, H.G. van de, C.R.A. van de
Schoot (eds.)**

*Prevention of organised crime;
a situational approach*

2004, O&B 215

WODC-Cahiers

**Verwers, C., L.M. van der Knaap
en L. Vervoorn**

*Internationale kinderoontvoering;
onderzoek naar de uitvoering
van het Haags Kinderontvoe-
ringsverdrag vanuit Nederlands
perspectief*

Den Haag, WODC, 2006, Cahier 1

Croes, M.T. m.m.v.

S.H.E. Janssen en N. Dijkhoff
*Niet-judiciële activiteiten van de
Rechtspraak*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-20

**Hartogh, V.E den, C.H. de Kogel
en S. Bogaerts**

*Psychische en lichamelijke patho-
logie bij een steekproef van 'blij-
vend delictgevaarlijke' forensisch
psychiatrische patiënten*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-19

**Blom, M., A.M. van der Laan en
G.L.A.M. Huijbregts**

Monitor Jeugd terecht 2005

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-17

**Bijl, R.V., A. Zorlu, A.S. van Rijn,
R.P.W. Jennissen en M. Blom**

*Integratiekaart 2005; de maat-
schappelijke integratie van
migranten in de tijd gevolgd:*

trend- en cohortanalyses

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-16

**Laclé, Z.D., B. Krop en
N.J.H. Huls**

*Balansverschuiving? Notarissen
over ontwikkelingen in de notari-
ele beroepsethiek na vijf jaar Wet
op het notarisambt 1999*
Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-15

**Moolenaar, D., G. Huijbregts en
H. van de Velden**

*Capaciteitsbehoefte justitiële
ketens 2010 – Toelichting op de
beleidsneutrale ramingen*
Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-14

Leertouwer, E.C., F.P. van

Tulder, B.J. Diephuis,

M. Folkeringa, R.J.J. Eshuis

m.m.v. M. van Gammeren, A.

van Son, Y. Visser, N. Dijkhoff

*Prognosemodellen justitiële
ketens; civiel en bestuur – model-
versie 1.0*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-13

Neve, R.J.M., M.M.J. van

Ooyen-Houben, J. Snippe, B.

Bieleman, A. Kruize en R.V. Bijl

*Samenspannen tegen XTC;
tussentijdse evaluatie van de
XTC-nota*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-12

Verwers, C., S. Bogaerts

*Strafrechtelijke aanpak van
jongvolwassenen (18-24 jaar);
een verkenning*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-11

Baas, N.J.

*Wegen naar het rechte pad;
strafrechtelijke interventies voor
delinquente jongeren, inclusief
verplichte nazorg, en naar het
effect van interventies die zich
voor een strafrechtelijk kader
zouden kunnen lenen, alsmede
naar interventiecondities die dat
effect beïnvloeden*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-10

**Laan, A.M. van der, L.M. van
der Knaap en B.S.J. Wartna**

*Recidivemeting onder jeugd-
reclasseringscliënten*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-9

**Laan, A.M. van der, L.M. van
der Knaap, B.S.J. Wartna**

*Recidivemeting onder de deel-
nemers aan de Sociale Vaardig-
heidstraining voor groepen van
het Leger des Heils*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-8

**Knaap, L.M. van der, A.M. van
der Laan, B.S.J. Wartna,**

*Recidivemeting onder deelnemers
van nieuw Positief Initiatief*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-7

**Knaap, L.M. van der, A.M. van
der Laan en B.S.J. Wartna**

*Recidivemeting onder deel-
nemers Binnenste Buiten*

Den Haag, WODC, 2005,

Cahiers-6

**Klein Haarhuis, C.M.,
M.M.J. van Ooyen-Houben,
E.R. Kleemans en F.L. Leeuw**
*Kennis voor beleid; een synthese
van 58 (evaluatie)onderzoeken
op het gebied van rechtshand-
having*

Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-5

Klein Haarhuis, C.M.
*Naar een conceptueel kader voor
de spreiding van rechtspraak;
een verkenning aan de hand van
inzichten uit onderwijs en zorg*

Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-4

Mascini, P., M. Verhoeven
*Literatuurstudie naar de facilite-
ring van de gewelddadige jihad*

Den Haag, WODC, 2005,
Cahiers-3

**Blom, M. (red.), J. Oudhof
(red.), R.V. Bijl (red.) en B.F.M.
Bakker (red.)**

*Verdacht van criminaliteit;
allochtonen en autochtonen
nader bekeken*
Den Haag, WODC, CBS, 2005,
Cahiers 2005-2

Memoranda

**Moolenaar, D.E.G. en
R. Choenni**

*TBS-gestelden 1996-2010; de
feiten en de ramingen*
Den Haag, WODC, Memoran-
dum 2006-3

Wartna, B.S.J. en L.T.J. Nijssen
*National studies on recidivism;
an inventory of large-scale recidi-
vism research in 33 European
countries*

Den Haag, WODC, Memoran-
dum 2006-2

Moolenaar, D.

*Expenditure on crime in the
Netherlands*
Den Haag, WODC, Memoran-
dum 2006-1